Received: December 09, 2024; **Received in revised form:** January 07, 2025; **Accepted:** February 10, 2026

Citation: Arno, M., (2025). Adaptive Reuse of Religious Buildings for Housing in the Netherlands: Conditions, Challenges, and Future Prospects/ Adaptacja obiektów sakralnych do funkcji mieszkaniowych w Holandii – uwarunkowania, ograniczenia i perspektywy transformacji. *Środowisko Mieszkaniowe/ Housing Environment*, *54*, pp. 4–24, https://doi.org/10.2478/he-2025-0026

MARIA ARNO*

Adaptive Reuse of Religious Buildings for Housing in the Netherlands: Conditions, Challenges, and Future Prospects

Adaptacja obiektów sakralnych do funkcji mieszkaniowych w Holandii – uwarunkowania, ograniczenia i perspektywy transformacji

Streszczenie

Artykuł podejmuje problem adaptacji obiektów sakralnych do funkcji mieszkaniowych w kontekście procesów sekularyzacji i ochrony dziedzictwa. Punktem wyjścia jest obserwowana w Europie, a szczególnie w Holandii, skala dekonsekracji kościołów, która rodzi konieczność poszukiwanie nowych modeli ich wykorzystania. Celem badań jest identyfikacja uwarunkowań, ograniczeń i perspektyw przekształceń świątyń w budynki mieszkalne z uwzględnieniem aspektów architektoniczno-technicznych oraz kulturowo-społecznych. Zastosowano metody jakościowe: analizę literatury i dokumentów archiwalnych, badania historyczno-interpretacyjne oraz studia terenowe obejmujące obserwacje in situ i wywiady z architektami, zarządcami i przedstawicielami wspólnot religijnych. Badania wskazują, że adaptacja obiektów sakralnych wymaga równoważenia ochrony substancji zabytkowej z realizacją współczesnych potrzeb użytkowych. Podkreślają również rolę wartości niematerialnych – pamięci zbiorowej, symboliki i tożsamości wspólnot – w kształtowaniu strategii transformacji obiektów sakralnych do funkcji świeckich.

Abstract

This article examines the adaptation of religious buildings for residential use within the broader context of secularisation and heritage preservation. It takes as its starting point the widespread decommissioning of churches in Europe – particularly in the Netherlands – which has created a pressing need for new models of reuse. The study aims to identify the conditions, constraints, and future prospects of converting churches into housing, with attention to both architectural-technical and cultural-social dimensions. The research employs qualitative methods, including literature and archival analysis, historical-interpretive approaches, and fieldwork comprising on-site observations and interviews with architects, building managers, and representatives of religious communities. The findings show that the successful adaptation of religious buildings requires balancing the preservation of historic fabric with the accommodation of contemporary functional needs. Equally, the study underscores the importance of intangible values – such as collective memory, symbolism, and community identity – in shaping strategies for the transformation of religious buildings into secular functions.

Słowa kluczowe: dziedzictwo religijne, sekularyzacja, dekonsekracja, ochrona zabytków
Keywords: religious heritage, secularisation, desecration, heritage preservation

*Maria ARNO, dr inż. arch., Wydział Architektury, Politechnika Warszawska / Maria ARNO, PhD Eng. Arch., Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology, https://orcid.org/0000-0001-6794-2578, e-mail: maria.arno@pw.edu.pl

Copyright: © 2025 Arno. This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs License (http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

1. WSTĘP

Obiekty sakralne[1] od stuleci stanowią trwałe punkty odniesienia w przestrzeni miejskiej i wiejskiej, kształtując panoramę miast oraz odzwierciedlając chrześcijańskie wartości, które przez długi czas stanowiły fundament cywilizacji Europy Zachodniej. Rozwój tego obszaru przez wieki odbywał się w ramach stosunkowo jednorodnej kultury chrześcijańskiej. Współcześnie jednak, w wyniku procesów migracyjnych, globalizacji i przenikania się kultur, ukształtowana przez wieki rzeczywistość społeczno-kulturowa ulega znaczącym przemianom. W obliczu malejącej liczby wiernych oraz rosnących kosztów utrzymania obiektów kościelnych[2], zwłaszcza w mniejszych miejscowościach, coraz częściej podejmowana jest decyzja o ich sprzedaży prywatnym właścicielom i adaptacji do funkcji świeckich, takich jak biura, mieszkania czy przestrzenie komercyjne.

Zjawisko zmiany funkcji obiektów sakralnych ma charakter wieloaspektowy i stanowi egzemplifikację szerszych procesów dekonsekracji[3] oraz laicyzacji[4] zachodzących w Europie. Adaptacja[5] świątyń do nowych funkcji świeckich nie powinna być postrzegana wyłącznie w kategoriach negatywnych, lecz raczej jako odzwierciedlenie współczesnych uwarunkowań społecznych, gospodarczych i kulturowych, które skłaniają do poszukiwania alternatywnych rozwiązań. Historia architektury dowodzi, że ponowne wykorzystanie budynków do funkcji świeckich nie jest zjawiskiem współczesnym – procesy przebudowy i adaptacji występują od dawnych czasów, równolegle z rozwojem budownictwa. Dziedzictwo kulturowe, w tym także religijne, ciągle podlegało transformacjom i reinterpretacjom, dostosowując się do zmieniających się potrzeb oraz oczekiwań kolejnych pokoleń.

Niemniej architektura sakralna wciąż zachowuje swoje szczególne znaczenie jako świadectwo duchowości i kultury minionych epok (Wierzbicka, Arno, 2022). Jest ona nośnikiem pamięci zbiorowej i elementem dziedzictwa kulturowego, które w wyjątkowy sposób dokumentuje przemiany religijności oraz praktyk społecznych w różnych okresach historycznych. Jak zauważa Eliade (2008, 221): „cokolwiek człowiek czyni, jest pewnym dziedzictwem. Nie może definitywnie wymazać swojej przeszłości, gdyż sam jest jej wytworem." W przeciwieństwie do budynków świeckich, świątynie są szczególnie nasycone znaczeniami symbolicznymi i semantyką architektoniczną, na którą składają się wieki sprawowania obrzędów liturgicznych. Ich ślad widoczny jest zarówno w układzie przestrzennym, jak i w najdrobniejszych detalach architektonicznych (Wong, 2023, 147). Z tego względu budynki sakralne, bardziej niż jakikolwiek inny typ architektury, „ucieleśniają i wyrażają złożony system wartości symbolicznych, psychologicznych i ideologicznych, obejmujących władzę i autorytet, tradycję i nowoczesność, emocje i poświęcenie, etykę i estetykę, a także teologię oraz liturgię zarówno indywidualną, jak i wspólnotową" (Coomans, 2012, 212).

We współczesnej rzeczywistości gospodarki kapitalistycznej i kultury konsumpcji granice pomiędzy *sacrum* a *profanum* ulegają stopniowemu zatarciu. Adaptacja budynków stanowi formę zrównoważonej rewitalizacji, łączącą wydłużenie cyklu życia obiektu z ochroną i reinterpretacją jego wartości kulturowych oraz historycznych. Dziedzictwo kulturowe w rozumieniu dzisiejszych czasów, jak podkreśla Andrzej Kadłuczka (2018, 7), to „proces dynamicznego przekształcania przestrzeni egzystencjonalnej człowieka, w której dziedzictwo będące bogactwem wartości i znaczeń z przeszłości staje się komponentem tej przestrzeni". Adaptacja nie ogranicza się zatem do technicznego przekształcenia istniejącej struktury w celu ponownego jej wykorzystania, ale stanowi metodę i strategię służącą zachowaniu dziedzictwa i jego transmisji w zmienionych warunkach społeczno-gospodarczych (Lanz, Pendlebury, 2022).

1. INTRODUCTION

For centuries, religious buildings[1] have been enduring landmarks in both urban and rural settings, shaping city skylines and embodying the Christian values that long underpinned Western European civilisation. This development unfolded over many centuries within the framework of a relatively homogeneous Christian culture. Today, however, processes such as migration, globalisation, and cultural exchange are driving profound transformations in this long-established socio-cultural landscape. Amid declining congregations and the rising costs of maintaining church buildings[2] – particularly in smaller towns – there is a growing trend to sell these properties to private owners and repurpose them for secular uses, including offices, housing, and commercial spaces.

The repurposing of religious buildings is a complex, multifaceted phenomenon that reflects the broader processes of deconsecration[3] and secularisation[4] occurring across Europe. The adaptation[5] of churches to new secular uses should not be regarded solely in negative terms, but rather as a response to contemporary social, economic, and cultural conditions that necessitate alternative solutions. Architectural history demonstrates that the reuse of buildings for non-religious purposes is not a modern innovation; processes of reconstruction and adaptation have accompanied the development of architecture since antiquity. Cultural heritage – including religious heritage – has always been subject to transformation and reinterpretation, continually adjusting to the changing needs and expectations of successive generations.

Religious architecture nonetheless retains a distinctive significance as a witness to the spirituality and culture of past eras (Wierzbicka, Arno, 2022). It embodies collective memory and forms part of cultural heritage, uniquely documenting shifts in religiosity and social practices across different historical periods. As Eliade (2008, 221) observes, "whatever man does, it is in some sense an inheritance. He cannot completely erase his past, for he himself is its product". Unlike secular buildings, churches are especially saturated with symbolic meaning and architectural semantics shaped by centuries of liturgical ritual. These influences are visible both in spatial configurations and in the smallest architectural details (Wong, 2023, 147). For this reason, religious buildings – more than any other form of architecture – "embody and express a complex system of symbolic, psychological, and ideological values, encompassing power and authority, tradition and modernity, emotion and devotion, ethics and aesthetics, as well as theology and liturgy, both individual and communal" (Coomans, 2012, 212).

In today's capitalist economy and consumer culture, the once-clear boundaries between the religious and the profane are becoming increasingly blurred. Within this context, the adaptation of buildings emerges as a form of sustainable revitalisation, one that not only extends the functional life of a structure but also protects and reinterprets its cultural and historical significance. As Andrzej Kadłuczka (2018, 7) notes, cultural heritage should be understood as "a process of dynamically transforming the existential space of human life, in which heritage –comprising the wealth of values and meanings from the past – becomes a component of that space". From this perspective, adaptation cannot be reduced to the purely technical act of altering a building for new use. Rather, it should be seen as both a method and a strategy – one that ensures the preservation of heritage and its continued transmission within changing social and economic conditions (Lanz, Pendlebury, 2022).

Jednym z możliwych i coraz częściej stosowanych rozwiązań jest adaptacja zabytkowych budynków sakralnych do funkcji świeckich. W warunkach holenderskich, gdzie ograniczone zasoby terytorialne oraz rosnące zapotrzebowanie na mieszkania stwarzają szczególne wyzwania urbanistyczne, przekształcenie kościoła w obiekt mieszkalny stanowi rozwiązanie zarówno funkcjonalne, jak i kulturowo-symboliczne. Proces adaptacji obiektów sakralnych wymaga znalezienia równowagi pomiędzy zapewnieniem współczesnych standardów użytkowych a koniecznością zachowania oryginalnej struktury oraz walorów architektoniczno-historycznych budynku. Priorytetowe podejście do ochrony wartości zabytkowych często ogranicza możliwości intensywnej zabudowy wnętrza, redukując liczbę jednostek mieszkalnych możliwych do zaaranżowania. Z drugiej strony, osiągnięcie wysokiego poziomu komfortu życia wymaga nierzadko znaczących ingerencji w strukturę obiektu, obejmujących poprawę dostępności, wdrożenie nowoczesnych i energooszczędnych technologii, a także wprowadzenie nowych otworów zapewniających odpowiednie doświetlenie oraz wentylację. W wymiarze prawnym i technicznym adaptacja odnosi się do procedur wynikających z przepisów Prawa budowlanego oraz obowiązujących rozporządzeń, które precyzują wymogi w zakresie bezpieczeństwa konstrukcyjnego, dostępności i efektywności energetycznej. Z kolei w ujęciu kanonicznym desakralizacja oznacza formalne wyłączenie obiektu z użytkowania liturgicznego, zgodnie z postanowieniami Kodeksu Prawa Kanoniczego. Każdy z tych aspektów – prawny, techniczny i religijny – stanowi istotny element ram wyznaczających kierunki dalszych działań projektowych i inwestycyjnych, a ich wzajemne powiązania determinują realne możliwości adaptacyjne danego obiektu. Fundamentalnym wyzwaniem pozostaje zatem pytanie o znalezienie optymalnego modelu adaptacji, który pogodziłby wymogi ochrony dziedzictwa z potrzebami współczesnych użytkowników, zachowując jednocześnie równowagę między funkcjonalnością, estetyką a symboliczną wartością architektury sakralnej.

2. CEL, ZAKRES I METODOLOGIA BADAŃ

Zagadnienie adaptacji dawnych kościołów stanowi problematykę złożoną i wielowymiarową, która nierzadko budzi kontrowersje, zwłaszcza w społeczeństwach respektujących wartości chrześcijańskie. Dziedzictwo sakralne, mimo zmieniających się uwarunkowań kulturowych, posiada perspektywy dalszego rozwoju, lecz jego ochrona i transformacja wymagają szczególnej ostrożności, odpowiedzialności oraz oparcia na wiedzy interdyscyplinarnej. Głównym celem niniejszej pracy jest poszerzenie stanu wiedzy na temat adaptacji obiektów sakralnych do funkcji świeckich na przykładzie wybranych realizacji w Holandii. W szczególności badanie koncentruje się na analizie procesów przekształcania kościołów w budynki mieszkalne, ze zwróceniem uwagi na wyzwania, ryzyka i możliwości związane z zachowaniem oryginalnej struktury oraz historycznej tkanki architektonicznej, przy równoczesnym spełnieniu wymagań technicznych i użytkowych właściwych dla współczesnych obiektów mieszkalnych. Analiza ma także na celu ukazanie, że – w odróżnieniu od budynków świeckich – kościół jako obiekt architektoniczny jest wyjątkowo nasycony symboliką oraz posiada szczególną wartość sakralną, kulturową i historyczną (Arno, 2023, 25). Adaptacja świątyni do nowej funkcji powinna być zatem rozumiana nie tylko jako sposób ocalenia materialnego dziedzictwa przeszłości, lecz również jako próba zachowania niematerialnych wartości istotnych dla lokalnych wspólnot i ich tożsamości kulturowej.

W artykule przedstawiono trzy studia przypadku dotyczące adaptacji rzymskokatolickich kościołów w Holandii, objętych ochroną konserwatorską, które w XXI wieku zostały przekształcone na budynki mieszkalne. Holandia została wybrana jako obszar badawczy

In recent years, the adaptation of historic religious buildings to secular functions has become an increasingly common response to social and urban pressures. Nowhere is this more evident than in the Netherlands, where scarce land resources and a rising demand for housing create particularly acute challenges. Within this context, the conversion of churches into residential buildings serves not only as a practical solution but also as a culturally symbolic act, reflecting broader transformations in the use and meaning of religious space. Such projects inevitably demand a careful negotiation between the requirements of contemporary living and the imperative to preserve architectural integrity and historical value. On the one hand, strict heritage protection often limits the extent of interior redevelopment, constraining the number of housing units that can be introduced. On the other, the pursuit of modern comfort frequently requires significant interventions: improving accessibility, integrating energy-efficient technologies, and creating new openings to provide natural light and ventilation. These tensions unfold within overlapping legal, technical, and religious frameworks. Legally and technically, adaptation must comply with building regulations governing safety, accessibility, and energy performance. From a canonical perspective, the process begins with desacralisation, the formal act of withdrawing a building from liturgical use in accordance with the Code of Canon Law. Each of these dimensions shapes the possibilities of adaptation, and their interplay ultimately determines the feasibility of any given project. The central challenge, then, lies in identifying a model of transformation that reconciles the preservation of heritage with the needs of contemporary society, maintaining a fragile balance between functionality, aesthetics, and the symbolic resonance of religious architecture.

2. AIM, SCOPE, AND METHODOLOGY OF THE RESEARCH

The issue of adapting former churches is complex and multidimensional, and it often provokes controversy, particularly in societies that uphold Christian values. Despite shifting cultural conditions, religious heritage retains the potential for further development, yet its preservation and transformation demand particular caution, responsibility, and reliance on interdisciplinary expertise. The main aim of this study is to expand knowledge on the adaptation of religious buildings for secular purposes, using selected projects in the Netherlands as case studies. Specifically, the research focuses on the conversion of churches into residential buildings, paying attention to the challenges, risks, and opportunities involved in preserving the original structure and historical architectural fabric, while at the same time meeting the technical and functional requirements of contemporary housing. The analysis also seeks to demonstrate that – unlike secular buildings – churches as architectural objects are uniquely imbued with symbolism and hold special religious, cultural, and historical value (Arno, 2023, 25). The adaptation of a church to a new function should therefore be understood not only as a means of safeguarding the material heritage of the past, but also as an attempt to preserve the intangible values essential to local communities and their cultural identity.

This article examines three case studies of Roman Catholic churches in the Netherlands, each protected as a heritage monument, that were converted into residential buildings in the twenty-first century. The Netherlands was selected as the research context because of the scale and prevalence of

ze względu na skalę i powszechność zjawiska transformacji budynków sakralnych, obserwowanego tam nieprzerwanie od lat 60. XX wieku. Zjawisko to jest konsekwencją gwałtownego spadku liczby wiernych uczestniczących w praktykach religijnych oraz potrzeby wypracowania zrównoważonych rozwiązań dla obiektów sakralnych niewykorzystanych bądź użytkowanych w ograniczonym zakresie[6]. Doświadczenia holenderskie stanowią cenne źródło inspiracji oraz praktyczne wskazówki zarówno dla badaczy, jak i dla architektów, urbanistów oraz decydentów z innych krajów, które mierzą się z analogicznymi wyzwaniami w zakresie adaptacji dziedzictwa sakralnego. W badaniach zastosowano jakościowe metody analizy obejmujące przegląd dostępnych dokumentów i danych archiwalnych, analizę literatury przedmiotu oraz wykorzystanie narzędzi cyfrowych, takich jak strony internetowe i media społecznościowe. Źródła te dostarczyły informacji zarówno na temat obecnego stanu badanych obiektów, jak i stopnia zaangażowania lokalnych społeczności w proces kształtowania ich przyszłości. Zastosowano również metodę badań historyczno-interpretacyjnych. Polegała ona na zbieraniu danych, materiałów źródłowych i prowadzeniu ich ewidencji, oceny ich wartości, a na koniec interpretacji zebranych materiałów. Celem badań historyczno-interpretacyjnych jest przede wszystkim opis, wyjaśnienie i interpretacja wybranych adaptacji obiektów sakralnych (Niezabitowska, 2014, 189). Następnym krokiem badawczym było dokonanie badań terenowych. Prezentowane wyniki opierają się na podróżach studyjnych zrealizowanych w latach 2019 oraz 2024, podczas których autorka prowadziła obserwacje *in situ*, analizowała stan zachowania wybranych obiektów oraz przeprowadzała wywiady z projektantami, zarządcami budynków, a także z członkami wspólnot religijnych, do których świątynie pierwotnie należały. Zastosowanie powyższych metod umożliwiło uzyskanie kompleksowego obrazu procesów adaptacyjnych, uwzględniającego nie tylko aspekty architektoniczne i techniczne, lecz także wymiar kulturowy oraz zagadnienia związane z ochroną dziedzictwa materialnego i niematerialnego.

3. UWARUNKOWANIA ARCHITEKTONICZNO-TECHNICZNE ADAPTACJI OBIEKTÓW SAKRALNYCH DO FUNKCJI MIESZKANIOWYCH

Adaptacja dziedzictwa architektonicznego do nowych funkcji może być rozpatrywana nie tylko jako szansa na zachowanie jego wartości historycznych, kulturowych i urbanistycznych dla przyszłych pokoleń, lecz także jako istotny kierunek działań w obszarze zrównoważonego rozwoju. Współcześnie jednak nabrały one szczególnego znaczenia w praktyce architektonicznej i budowlanej (Stone, 2019, 1). Kluczowe znaczenie ma w tym kontekście dążenie do prowadzenia dialogu pomiędzy historią a współczesnością, a także pomiędzy materialnymi i niematerialnymi aspektami dziedzictwa architektonicznego. Jak podkreśla Sowińska-Heim (2018, 13), istotna jest „wartość dziedzictwa architektonicznego dla dzisiejszego społeczeństwa oraz znaczenie, jakie ma jego przekształcanie na nowe funkcje w procesie zmian i rozwoju miejskiej przestrzeni". Priorytetowe podejście do ochrony elementów zabytkowych często ogranicza możliwości intensywnej zabudowy wnętrza, co bezpośrednio wpływa na liczbę możliwych do realizacji jednostek mieszkalnych. Z drugiej strony, dążenie do osiągnięcia wysokiego poziomu funkcjonalności i komfortu wymaga wprowadzenia istotnych ingerencji w strukturę budynku. Dotyczy to w szczególności poprawy dostępności, implementacji rozwiązań energooszczędnych oraz wykonywania dodatkowych otworów w celu zapewnienia właściwego doświetlenia naturalnego i wentylacji (Latham, 2000). W dalszej części opracowania przedstawiono szczegółową analizę kluczowych wyzwań techniczno-konstrukcyjnych towarzyszących procesowi adaptacji kościołów do funkcji mieszkalnych (Tabela 1).

church transformations, a phenomenon that has been observed there continuously since the 1960s. This development reflects both the sharp decline in religious participation and the pressing need to devise sustainable solutions for religious buildings that are either underused or entirely redundant.[6] The Dutch experience offers both a valuable source of inspiration and practical guidance for researchers, as well as for architects, urban planners, and policymakers in other countries confronting comparable challenges in the adaptation of religious heritage.

This study employed qualitative research methods, including the review of available documents and archival materials, analysis of the relevant literature, and the use of digital tools such as websites and social media. These sources provided insights into both the current condition of the investigated buildings and the extent of local community involvement in shaping their future. The research also drew on historical-interpretive methods, which involved the collection, cataloguing, and evaluation of source materials, followed by their critical interpretation. The purpose of this approach was to describe, explain, and interpret selected cases of religious building adaptation (Niezabitowska, 2014, 189). Subsequently, fieldwork was undertaken. The findings presented here are based on study visits conducted in 2019 and 2024, during which the author carried out in situ observations, assessed the state of preservation of selected buildings, and conducted interviews with architects, building managers, and members of the religious communities to which the churches originally belonged. The application of these methods enabled the development of a comprehensive account of adaptive processes – one that considers not only architectural and technical factors but also the cultural dimension, as well as issues related to the preservation of both tangible and intangible heritage.

3. ARCHITECTURAL AND TECHNICAL FACTORS IN THE ADAPTATION OF RELIGIOUS BUILDINGS FOR RESIDENTIAL USE

The adaptation of architectural heritage to new functions can be understood not only as an opportunity to safeguard its historical, cultural, and urban values for future generations, but also as a significant direction within the broader agenda of sustainable development. In contemporary architectural and construction practice, this issue has taken on particular importance (Stone, 2019, 1). Central to this discourse is the need to establish a dialogue between history and modernity, as well as between the material and immaterial dimensions of architectural heritage. As Sowińska-Heim (2018, 13) observes, what matters most is "the value of architectural heritage for today's society and the importance of its transformation into new functions in the process of urban change and development". Prioritizing the conservation of heritage elements often constrains the scope for intensive interior redevelopment, directly limiting the number of residential units that can be realised. Conversely, the pursuit of functionality and comfort typically necessitates significant interventions in the building fabric, particularly improvements in accessibility, the integration of energy-efficient systems, and the introduction of new openings to ensure adequate natural lighting and ventilation (Latham, 2000). The subsequent section presents a detailed examination of the principal technical and structural challenges involved in the adaptation of churches for residential use (Table 1).

Tabela 1. Techniczne ograniczenia i wyzwania adaptacji obiektów sakralnych na funkcje mieszkalne. Opracowanie: M. Arno

Table 1. Technical constraints and challenges in the adaptation of religious buildings for residential use. Source: M. Arno

Ograniczenia przestrzenne i strukturalne/ Spatial and structural constraints	
1.1. Duże, otwarte wnętrza/ Large, open interiors	**Monumentalne wnętrza kościołów (>15 m) utrudniają adaptację mieszkalną; podziały i kondygnacje pośrednie grożą naruszeniem harmonii, osłabieniem konstrukcji i pogorszeniem akustyki; konieczne analizy statyczne (MES) dla bezpieczeństwa i ochrony wartości historycznych.** The monumental interiors of churches (often exceeding 15 m in height) present significant challenges for residential adaptation. The introduction of subdivisions or intermediate floors risks disrupting spatial harmony, weakening structural integrity, and diminishing acoustic performance. To ensure both safety and preservation of heritage value, advanced structural analyses (e.g., finite element modelling) are essential.
1.2. Elementy nośne/ Load-bearing elements	**Masywne ściany i kolumny (>1 m, kamień/cegła) ograniczają adaptację; ich modyfikacja jest kosztowna i ryzykowna, wymaga wzmocnień fundamentów, ram żelbetowych lub stalowych nadproży.** Massive walls and columns, frequently over 1 m thick and constructed of stone or brick, severely restrict flexibility in adaptation. Any modification is technically demanding, financially burdensome, and structurally risky, often requiring foundation reinforcement, reinforced-concrete framing, or steel lintel systems.
1.3. Fundamenty i integralność strukturalna Foundations and structural integrity	**Historyczne kościoły często mają osłabione fundamenty, co utrudnia instalację systemów infrastrukturalnych (wodno-kanalizacyjnych, HVAC, dźwigowych); konieczne są wzmocnienia (podbicia, iniekcje, mikropale), zwiększające koszty i złożoność adaptacji.** The foundations of historic churches are frequently weakened, complicating the integration of modern infrastructure systems (plumbing, HVAC, elevators). Remediation typically involves underpinning, grout injection, or micropiles, all of which substantially increase project costs and complexity.
Zachowanie integralności historycznej i architektonicznej/ Preservation of historical and architectural integrity	
2.1. Ochrona prawna i regulacje/ Legal protection and regulatory framework	**Obiekty zabytkowe podlegają ochronie konserwatorskiej, co ogranicza adaptację; zakaz ingerencji w kluczowe elementy (witraże, sklepienia, fasady, malowidła i nieruchome elementy) utrudnia modernizacje techniczne (izolacja, wentylacja, stolarka, instalacje), a każda zmiana wymaga zgody konserwatora, wydłużając proces inwestycyjny.** Heritage-listed churches are subject to strict conservation regulations that restrict adaptation options. Interventions in key architectural features – such as stained-glass windows, vaults, facades, murals, or other immovable elements – are generally prohibited. Even minor technical upgrades (insulation, ventilation, joinery, installations) require official approval, significantly extending project timelines.
2.2. Zachowanie autentyczności/ Preservation of authenticity	**Ochrona oryginalnych elementów (łuki, sklepienia, detale kamienne, belki) wymaga kompromisu między dziedzictwem a funkcjonalnością; integracja nowoczesnych technologii jest kosztowna, technicznie złożona i obarczona ryzykiem utraty walorów estetyczno-historycznych.** Safeguarding original elements, including arches, vaults, stone detailing, and timber beams, demands a careful balance between functional adaptation and heritage preservation. The integration of contemporary technologies is technically complex, costly, and carries the risk of compromising aesthetic and historical authenticity.
Oświetlenie i wentylacja/ Lighting and environmental systems	
3.1. Okna i witraże/ Windows and stained-glass windows	**Witraże o niskiej przepuszczalności ($\tau < 0{,}3$) ograniczają doświetlenie wnętrz; zmiana układu okien jest utrudniona przepisami konserwatorskimi, co wymusza stosowanie alternatywnych rozwiązań (świetliki, kanały świetlne, systemy daylighting).** Traditional stained-glass windows, with low light transmittance ($\tau < 0.3$), limit natural illumination. Conservation restrictions typically prohibit alterations to fenestration layouts, necessitating alternative strategies such as skylights, light shafts, or advanced daylighting systems.
3.2. Ogrzewanie, wentylacja i klimatyzacja/ Heating, ventilation, and air conditioning (HVAC)	**Wysokie przestrzenie kościołów wymagają niestandardowych systemów HVAC; duża kubatura i straty ciepła wykluczają rozwiązania tradycyjne. Stosuje się systemy rozproszone (podłogowe, VRF, rekuperacja), których instalacja koliduje z architekturą i zwiększa koszty adaptacji.** The vast internal volumes of churches preclude the use of conventional HVAC solutions. Significant heat losses and stratification require specialised systems – such as underfloor heating, variable refrigerant flow (VRF) systems, or mechanical ventilation with heat recovery. However, their installation often conflicts with the historic fabric and drives up costs.
Wyzwania akustyczne/ Acoustic challenges	
4.1. Kontrola echa i hałasu/ Echo and noise control	**Wysokie sklepienia generują echo obniżające komfort akustyczny; wymagane są specjalistyczne materiały dźwiękochłonne, sufity akustyczne czy materiały kompozytowe (wełna mineralna, płyty perforowane), a konieczność zachowania oryginalnej architektury zwiększa koszty i złożoność adaptacji.** High vaulted ceilings create pronounced echo effects that diminish acoustic comfort. Effective mitigation requires advanced sound-absorbing treatments, including acoustic ceilings, mineral wool composites, or perforated panels. Conservation requirements limiting visible alterations further complicate implementation and elevate costs.
4.2. Podział wnętrza/ Interior subdivision	**Ścianki działowe w kościołach wymagają wysokiej izolacyjności akustycznej ($R_w \geq 55$ dB); standardowe przegrody gipsowo-kartonowe ($R_w \sim 35$ dB), okazują się niewystarczające, a grubsze ściany podnoszą koszty i zmniejszają powierzchnię użytkową lokali.** Partitioning large church interiors for residential use necessitates high acoustic insulation ($R_w \geq 55$ dB). Conventional drywall partitions ($R_w \approx 35$ dB) are inadequate, while more robust solutions reduce usable floor area and significantly increase costs.
Układ przestrzenny/ Spatial layout	
5.1. Nieregularny układ/ Irregular layout	**Nieregularne układy przestrzenne kościołów (np. plan krzyża) tworzą pomieszczenia o trudnych do zagospodarowania nieregularnych kształtów i niewygodnymi narożnikami; każda jednostka mieszkalna wymaga indywidualnego projektu, co zwiększa koszty i wyklucza typowe rozwiązania mieszkaniowe.** The irregular plans of many churches, such as cruciform configurations, produce rooms with awkward geometries and unusable corners. Each unit requires a bespoke design, eliminating the feasibility of standardised housing models and driving up design costs.

Tabela 1. c.d. Techniczne ograniczenia i wyzwania adaptacji obiektów sakralnych na funkcje mieszkalne. Opracowanie: M. Arno

Table 1. cont. Technical constraints and challenges in the adaptation of religious buildings for residential use. Source: M. Arno

Układ przestrzenny/ Spatial layout	
5.2. Sklepienia i sufity/ Vaults and ceilings	**Wysokie sklepienia, wieże, dzwonnice utrudniają instalację stropów i systemów technicznych; antresole wymagają niezależnych konstrukcji. Adaptacja wymaga kompromisu między zachowaniem otwartej przestrzeni a funkcjonalnością, przy zachowaniu wartości historycznych.** Tall vaults, towers, and belfries obstruct the installation of intermediate floors and building services. Mezzanine structures typically require independent support systems. Adaptation therefore entails compromises between preserving spatial openness and achieving functional efficiency, all while respecting historical significance.
Dostępność i strefowanie/ Accessibility and zoning	
6.1. Strefowanie urbanistyczne/ Urban zoning constraints	**Kościoły w centrach miast często pozbawione są miejsca na infrastrukturę (parkingi, place manewrowe); adaptacja wymaga dostosowania do planów zagospodarowania oraz wymogów technicznych i przeciwpożarowych.** Churches located in city centres are often constrained by a lack of space for infrastructure (such as parking or service areas); their adaptation therefore requires compliance with zoning regulations as well as technical and fire-safety standards.
6.2. Dostępność/ Accessibility Standards	**Zabytkowe kościoły nie spełniają standardów dostępności (rampy, windy, sanitariaty); modernizacja jest kosztowna i złożona, a ingerencje ograniczają przepisy budowlane i konserwatorskie.** Historic churches generally fail to meet modern accessibility standards (e.g., ramps, elevators, accessible restrooms). Retrofitting such provisions is costly and technically demanding, with interventions further constrained by conservation and building codes.
Koszt i ryzyko realizacji/ Costs and implementation risks	
7.1. Wysokie koszty renowacji/ High renovation costs	**Zachowanie historycznych elementów, adaptacja nietypowych przestrzeni i modernizacja instalacji podnoszą koszty; wymagane są materiały specjalistyczne (np. tynki renowacyjne, szyby zespolone do witraży, systemy przeciwpożarowe) i indywidualne rozwiązania inżynierskie.** The preservation of historic fabric, adaptation of atypical spaces, and modernisation of building systems substantially elevate costs. Projects often necessitate specialised materials – such as restoration plasters, insulated glazing for stained glass, or advanced fire-safety systems – alongside customised engineering solutions.
7.2. Nieprzewidywalne wyzwania/ Unforeseen challenges	**Zabytkowe kościoły często mają ukryte wady (osłabione fundamenty, uszkodzenia konstrukcji czy degradacja materiałów), ujawniane podczas renowacji (np. zawilgocenia, zarysowania, korozja biologiczna drewna); wymagają dodatkowych ekspertyz i prac, co zwiększa ryzyko finansowe i czasowe.** Historic churches frequently conceal latent defects, including weakened foundations, structural damage, or material degradation. Issues such as dampness, cracking, or biological decay of timber often emerge during renovation, requiring additional investigations and remedial works. These unforeseen conditions heighten both financial risk and project timelines.

Wyzwania przedstawione powyżej wskazują, że adaptacja kościołów na cele mieszkalne, w kontekście Polski, musi być rozpatrywana w świetle ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (PB), która określa wymagania dotyczące bezpieczeństwa konstrukcji i użytkowania, ochrony zdrowia i środowiska oraz zasad zrównoważonego rozwoju przestrzeni. Proces ten jest szczególnie złożony w przypadku kościołów, których układ przestrzenny, skala i struktura nie zostały pierwotnie zaprojektowane z myślą o funkcjach mieszkalnych. Wiąże się to z koniecznością pogodzenia restrykcyjnych wymogów techniczno-konstrukcyjnych (nośność, bezpieczeństwo pożarowe, instalacje, dostępność) z ochroną wartości zabytkowych i symbolicznych. Kluczowym wyzwaniem pozostaje znalezienie równowagi między zapewnieniem współczesnych standardów użytkowych a zachowaniem integralności historyczno-architektonicznej obiektu.

- **Zmiana sposobu użytkowania.** Zgodnie z art. 71 ustawy, zmiana przeznaczenia obiektu budowlanego (np. z funkcji sakralnej na mieszkalną) wymaga zgłoszenia lub uzyskania pozwolenia na budowę. Wniosek musi być poparty analizą wpływu planowanej zmiany na konstrukcję, bezpieczeństwo pożarowe, instalacje oraz warunki higieniczno-sanitarne.
- **Wymogi konstrukcyjne i statyczne.** Kościoły charakteryzują się dużą rozpiętością naw, wysokimi stropami i smukłymi elementami nośnymi. Adaptacja wymaga zatem: oceny nośności fundamentów i murów, analizy wpływu ewentualnego podziału wnętrza na mniejsze jednostki mieszkalne na stabilność konstrukcji, wzmocnień stropów i sklepień, szczególnie w kontekście zwiększonych obciążeń użytkowych (art. 5 ust. 1 pkt 1 PB).
- **Bezpieczeństwo pożarowe.** Art. 5 ust. 1 pkt 2 PB wymaga, aby budynek spełniał przepisy przeciwpożarowe. W przypadku

The challenges outlined above indicate that the adaptation of churches for residential purposes in Poland must be considered within the framework of the Construction Law passed on 7 July 1994. This legislation establishes requirements relating to structural and operational safety, the protection of health and the environment, and the principles of sustainable spatial development. The process is particularly complex in the case of churches, whose spatial layout, scale, and structural form were not originally designed to accommodate residential functions. Adaptation therefore entails reconciling rigorous technical and structural requirements – such as load-bearing capacity, fire safety, building systems, and accessibility – with the preservation of cultural heritage and symbolic value. The fundamental challenge lies in balancing compliance with contemporary standards of habitation against the obligation to preserve the historical and architectural integrity of the building.

- **Change of use.** Article 71 of the Law requires that any change in a building's designated function (e.g., from religious to residential use) be reported or subject to a building permit. Applications must include an analysis of the proposed change's impact on the structure, fire safety systems, building installations, and sanitary conditions.
- **Structural and static requirements.** Churches are characterised by wide nave spans, soaring ceilings, and slender load-bearing elements. Adaptation therefore necessitates assessing the load-bearing capacity of foundations and walls, evaluating the structural implications of subdividing the interior into smaller residential units, and reinforcing floors and vaults to accommodate higher live loads (Article 5 (1)(1) of the Construction Law).

kościołów wyzwaniem jest: zapewnienie odpowiedniej liczby i szerokości dróg ewakuacyjnych, podział przestrzeni na strefy pożarowe, zastosowanie nowych instalacji detekcji i gaszenia.

- **Warunki higieniczno-sanitarne i użytkowe.** Prawo budowlane nakłada obowiązek zapewnienia odpowiednich warunków higienicznych (art. 5 ust. 1 pkt 3). W adaptowanych kościołach oznacza to konieczność: wykonania nowych przewodów wentylacyjnych i kominowych, zapewnienia dostępu światła dziennego (często wymaga to przebicia dodatkowych otworów okiennych), dostosowania instalacji wodno-kanalizacyjnej do zwiększonej liczby użytkowników na każdej kondygnacji mieszkalnej.
- **Dostępność i bezpieczeństwo użytkowania.** Zgodnie z art. 5 ust. 1 pkt 4–7 PB budynek mieszkalny musi być dostosowany do potrzeb osób z niepełnosprawnościami, a także bezpieczny w codziennym użytkowaniu. W przypadku kościołów wymaga to m.in.: budowy wind lub pochylni, dostosowania wejść i komunikacji wewnętrznej, zabezpieczenia przed upadkiem z wysokości (np. przy adaptacji empor, chórów, wież).
- **Ochrona zabytków i integracja z przepisami szczególnymi.** Jeżeli kościół jest wpisany do rejestru zabytków, obowiązuje również ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (2003). Wymaga to każdorazowo uzgodnienia projektu z konserwatorem zabytków, co często ogranicza skalę możliwych ingerencji technicznych i konstrukcyjnych.

4. UWARUNKOWANIA KONSERWATORSKIE ADAPTACJI OBIEKTÓW SAKRALNYCH NA FUNKCJE ŚWIECKIE W ŚWIETLE MIĘDZYNARODOWYCH KART I DEKLARACJI

Adaptacja zabytkowych kościołów do funkcji świeckich stanowi złożone wyzwanie, wymagające uwzględnienia zarówno wymogów użytkowych, jak i wartości historycznych, artystycznych i symbolicznych. W tym kontekście podstawowe znaczenie mają wytyczne zawarte w międzynarodowych kartach, deklaracjach i dokumentach doktrynalnych opracowanych przez ICOMOS i UNESCO, które stanowią uniwersalne ramy dla ochrony dziedzictwa kulturowego.

Definicje oraz zakres działań konserwatorskich związanych z obiektami zabytkowymi zostały sformułowane w Karcie Ateńskiej (1931). Dokument ten zaleca „utrzymanie takiego użytkowania zabytków, które zapewnia ciągłość istnienia, przeznaczając je jednak funkcjom, które szanują ich charakter historyczny lub artystyczny. (…) przedkłada w tej materii interes społeczny nad prywatny". Karta Wenecka (1964), podstawowy dokument w dziedzinie ochrony i konserwacji zabytków, mówi o tym, że „konserwacji zabytków architektury zawsze sprzyja ich przeznaczenie na cele użyteczne społecznie. (…), jednak nie może ono powodować zmian układu przestrzennego czy wystroju budynku". Karta Wenecka opiera się na założeniu, że jednym z istotnych warunków ochrony jest ich adaptacja do współczesnych potrzeb i wymogów życia. Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy (1985) „zobowiązuje się do popierania (…) adaptacji, o ile to możliwe, starych budynków do nowych celów". Warto podkreślić, że nie za wszelką cenę, tylko jeśli jest to możliwe. Dalej zaś „zobowiązuje, by skutki tej dostępności, w szczególności jakikolwiek rozwój struktury, nie wpływały negatywnie na charakter architektoniczny i historyczny tych dóbr lub ich otoczenia". Dokument z Nara o autentyczności (1994) rozszerza to podejście, zwracając uwagę na kulturowe i społeczne konteksty, które należy brać pod uwagę w procesach adaptacyjnych. Z kolei wytyczne ICOMOS i UNESCO akcentują rolę niematerialnych wartości dziedzictwa – takich jak pamięć zbiorowa, symbolika czy tożsamość lokalnych wspólnot – które muszą

- **Fire safety.** Article 5 (1)(2) requires compliance with fire safety regulations. In churches, this entails ensuring an adequate number and width of evacuation routes, subdividing the interior into fire zones, and introducing modern detection and suppression systems.
- **Sanitary and functional conditions.** Article 5(1)(3) obliges buildings to meet appropriate sanitary and hygienic standards. In the context of churches, this requires the construction of new ventilation and flue systems, the provision of sufficient daylight (often necessitating additional window openings), and the adaptation of plumbing infrastructure to support increased residential occupancy on each floor.
- **Accessibility and user safety.** Under Article 5(1)(4–7), residential buildings must be both accessible to persons with disabilities and safe for everyday use. In the case of churches, this typically requires the installation of elevators or ramps, the modification of entrances and circulation routes, and the implementation of fall-prevention measures when adapting galleries, choirs, or towers.
- **Heritage protection and compliance with special regulations.** Where a church is listed in the register of monuments, it is additionally subject to the Act on the Protection and Care of Monuments (2003). This obliges designers to secure heritage conservator approval for all interventions, frequently limiting the scope of permissible technical and structural modifications.

4. CONSERVATION FRAMEWORK FOR ADAPTING RELIGIOUS BUILDINGS TO SECULAR USES IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL CHARTERS AND DECLARATIONS

Adapting historic churches for secular purposes is a highly complex undertaking that must reconcile contemporary functional requirements with the preservation of historical, artistic, and symbolic values. Within this context, the guidelines articulated in international charters, declarations, and doctrinal documents prepared by ICOMOS and UNESCO are of fundamental importance, as they establish universal frameworks for the protection of cultural heritage.

The definitions and scope of conservation practice in relation to historic monuments were first articulated in the Athens Charter (1931). The document recommends "maintaining such uses of monuments as ensure their continued existence, while assigning them functions that respect their historical or artistic character (…) giving precedence in this matter to the public interest over the private". The Venice Charter (1964), regarded as the foundational text of monument protection and conservation, advances the same principle, emphasizing that "the conservation of monuments is always facilitated by their being put to socially useful purposes (…) yet such adaptation must not alter the layout or decoration of the building". The Venice Charter thus affirms that adaptation to contemporary needs and standards of living is a fundamental condition of sustainable preservation. The Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe (1985) similarly commits its signatories "to promote (…) the adaptation, wherever possible, of old buildings for new uses". Crucially, this is not to be pursued at any cost, but only where feasible. The Convention further requires that "the consequences of such adaptation, in particular any structural development, shall not adversely affect the architectural and historical character of the heritage or its surroundings". The Nara Document on Authenticity (1994) extends this position, drawing attention to the cultural and social contexts that must be considered in processes of adaptation.

być uwzględniane równolegle z aspektami materialnymi. Zasady zawarte w Karcie ICOMOS – Zasady analizy, konserwacji i strukturalnej restauracji dziedzictwa architektonicznego – Victoria Falls (2003) ujmują ten problem lapidarnie: „konserwacja, wzmocnienie i restauracja zabytków architektury wymagają działań interdyscyplinarnych". Karta z Burra: Karta ICOMOS Australia w sprawie miejsc o znaczeniu kulturowym (1979, poprawki 1981, 1988, 1999, 2013) wprowadza pojęcie „konserwacji poprzez użytkowanie" (*conservation through use*). Zgodnie z nią najlepszym sposobem zachowania zabytku jest jego ciągłe użytkowanie – także w zmienionej funkcji – pod warunkiem, że nie zagraża to jego wartościom. W odniesieniu do kościołów oznacza to, że adaptacja na funkcje świeckie może być uzasadniona, jeśli zapewnia trwałość obiektu i pozwala na zachowanie jego autentycznych cech. Dokumenty te podkreślają szczególną rangę obiektów sakralnych jako elementów dziedzictwa o wielowymiarowym charakterze – materialnym, duchowym i społecznym. Zwracają uwagę, że adaptacja miejsc kultu wymaga szczególnej ostrożności, gdyż zmiana funkcji może prowadzić do konfliktów społecznych i interpretacyjnych.

Podsumowując, międzynarodowe karty i deklaracje ICOMOS oraz UNESCO wskazują, że adaptacja zabytkowych kościołów do funkcji świeckich jest dopuszczalna, ale musi być prowadzona zgodnie z zasadą poszanowania autentyzmu i integralności obiektu. Obejmuje to zarówno ochronę substancji materialnej, jak i zachowanie wartości niematerialnych – symbolicznych i duchowych. Kluczowe znaczenie ma znalezienie równowagi między nowym sposobem użytkowania a zachowaniem „ducha miejsca" oraz tożsamości kulturowej wspólnot, dla których obiekty te stanowią dziedzictwo.

5. UWARUNKOWANIA TEOLOGICZNE PRZEKSZTAŁCANIA OBIEKTÓW SAKRALNYCH KOŚCIOŁA RZYMSKOKATOLICKIEGO NA FUNKCJE ŚWIECKIE

Kodeks Prawa Kanonicznego (dalej: KPK) (1983) stanowi podstawowy dokument ustawodawczy Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego. Kodeks nakłada na władze kościelne obowiązek ochrony dziedzictwa – zarówno w zakresie budynków, jak i rzeczy ruchomych (kan. 1220, 1273–1289). Księga IV *Uświęcające zadanie Kościoła* zawiera przepisy dotyczące zmiany funkcji liturgicznej budynków kościelnych. Szczególne znaczenie ma kanon 1222, który bezpośrednio odnosi się do problematyki adaptacji i przeznaczenia kościoła do użytku świeckiego:

§ 1. „Jeśli jakiś kościół nie nadaje się już w żaden sposób do sprawowania w nim kultu Bożego i nie ma możliwości odrestaurowania go, może być przeznaczony przez biskupa diecezjalnego do użytku świeckiego, ale nie niewłaściwego".

§ 2. „Gdy inne poważne racje doradzają wyłączenie jakiegoś kościoła ze sprawowania w nim kultu Bożego, biskup diecezjalny, wysłuchawszy zdania Rady kapłańskiej, może go przeznaczyć na cele świeckie, ale nie niewłaściwe, za zgodą tych, którzy w stosunku do tego kościoła nabyli słuszne uprawnienia, jeśli dobro dusz nie doznaje z tego żadnej szkody".

Zapis ten umożliwia desakralizację zarówno w sytuacji, gdy budynek znajduje się w złym stanie technicznym i nie nadaje się do sprawowania liturgii (bądź przeznaczony jest do rozbiórki), jak i wtedy, gdy pozostaje w dobrym stanie, lecz diecezja nie dysponuje środkami na jego utrzymanie. Problemem pozostaje brak precyzyjnego określenia, czym jest „cel niewłaściwy", co rodzi wiele interpretacji i niejasności, również wśród władz kościelnych. Jak podkreśla kard. Gianfranco Ravasi (2018), „w przypadku kościołów, które zostały porzucone lub straciły swoje symboliczne znaczenie,

In the same vein, ICOMOS and UNESCO guidelines highlight the importance of intangible heritage values – such as collective memory, symbolism, and community identity – which must be addressed alongside material attributes. The ICOMOS Principles for the Analysis, Conservation and Structural Restoration of Architectural Heritage (Victoria Falls, 2003) capture this concisely: "the conservation, reinforcement, and restoration of architectural heritage require interdisciplinary action".

The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance (1979; revised 1981, 1988, 1999, 2013) introduced the influential concept of 'conservation through use'. According to this principle, the most effective means of safeguarding a heritage site is its continued use – even when adapted to new purposes – provided that such use does not compromise its values. In the case of churches, this suggests that adaptation to secular functions may be justified when it ensures the long-term survival of the building and the preservation of its authentic features. Taken together, these documents underscore the exceptional significance of religious buildings as heritage assets with material, spiritual, and social dimensions. They also emphasise that the adaptation of places of worship requires particular caution, since functional transformation may provoke social tensions as well as conflicts of interpretation.

In conclusion, international charters and declarations issued by ICOMOS and UNESCO acknowledge that the adaptation of historic churches to secular functions is acceptable, provided it is carried out with full respect for the authenticity and integrity of the building. Such an approach requires the protection of both the material fabric and the intangible dimensions of heritage, including its symbolic and spiritual values. The central challenge lies in achieving a balance between contemporary uses and the preservation of the "spirit of place" and the cultural identity of the communities for whom these structures embody collective heritage.

5. THEOLOGICAL CONSIDERATIONS IN ADAPTING ROMAN CATHOLIC RELIGIOUS BUILDINGS FOR SECULAR USE

The Code of Canon Law (CIC, 1983) is the principal legislative document of the Latin-rite Catholic Church. It places on ecclesiastical authorities a duty to safeguard heritage, encompassing both immovable property such as church buildings and movable goods (can. 1220, 1273–1289). *Book IV: The Sanctifying Office of the Church* contains provisions regulating the change of liturgical function in religious buildings. Of particular significance is canon 1222, which directly addresses the adaptation and reassignment of churches for secular purposes:

§1. If a church can no longer be used in any way for divine worship and there is no possibility of restoring it, the diocesan bishop may relegate it to secular but not unbecoming use.

§2. Where other grave causes suggest that a church should no longer be used for divine worship, the diocesan bishop, after consulting the presbyteral council, may relegate it to secular but not unbecoming use, with the consent of those who lawfully claim rights over the church, provided that the good of souls suffers no detriment thereby.

This provision permits desacralisation both when a building is in such poor technical condition that it cannot serve liturgical purposes (or is destined for demolition) and when it remains structurally sound but the diocese lacks the resources for its upkeep. The persistent challenge lies in the absence of a precise definition of what constitutes 'sordid use', a vagueness that has generated multiple interpretations and uncertainties, including within ecclesiastical authorities themselves. As

ich desakralizacja jest jak najbardziej możliwa, ale nigdy nie jest dopuszczalna ich profanacja[7]".

Wyłączenie kościoła z użytku sakralnego – niezależnie od tego, czy ma być przeznaczony na cele świeckie, czy, w rzadszych przypadkach, zburzony – dokonuje się poprzez formalny akt dekonsekracji sprawowany przez biskupa diecezjalnego. W przeciwieństwie do konsekracji, która odbywa się w ramach uroczystego rytuału liturgicznego, dekonsekracja ma charakter formalny i sprowadza się do przygotowania dokumentacji oraz usunięcia przedmiotów liturgicznych. Elementy takie jak ołtarz, tabernakulum, księgi i szaty liturgiczne przekazywane są zwykle do muzeum diecezjalnego lub innej parafii (Grycel, 2018, 69). Eucharystia stanowi centrum liturgii, dlatego KPK kładzie szczególny nacisk na rolę ołtarza, który – zarówno stały, jak i przenośny – powinien być przeznaczony wyłącznie do kultu Bożego, z całkowitym wyłączeniem funkcji świeckich (kan. 1238). Nawet po przeznaczeniu kościoła do celów świeckich ołtarz zachowuje charakter poświęcenia lub błogosławieństwa (kan. 1239). W konsekwencji, jeżeli ołtarz stały nie może zostać przeniesiony do innej świątyni, powinien zostać zniszczony. Analogicznie, wszystkie elementy wyposażenia związane z liturgią (chrzcielnica, krzyż, ołtarze boczne, ambona, relikwie) muszą zostać usunięte i przeniesione w godne miejsce, np. do innej parafii lub muzeum. W przypadku braku takiej możliwości zaleca się ich zniszczenie, aby uniknąć ryzyka profanacji.

W dokumencie Stolicy Apostolskiej *Guidelines* (2019, 277) podkreślono jednak kontrowersje wokół praktyki niszczenia ołtarzy, zauważając, że jest ona sprzeczna z zasadami ochrony dziedzictwa kulturowego. Jednocześnie zwrócono uwagę na konieczność unikania sytuacji, które mogłyby prowadzić do profanacji bądź urażenia uczuć religijnych wiernych. Zaleca się, aby – w miarę możliwości – zachowywać funkcje religijne, takie jak katechizacja, modlitwa, cisza czy kontemplacja. Dopuszcza się także przekazanie świątyni innym wspólnotom chrześcijańskim lub wykorzystanie jej jako kaplicy międzywyznaniowej. Wyklucza się natomiast adaptację na miejsca kultu innych religii, np. meczety. Za dopuszczalne uznaje się natomiast funkcje społeczne (np. schroniska dla bezdomnych, jadłodajnie) oraz kulturalne.

6. KONTEKST RELIGIJNO-INSTYTUCJONALNY PRZEKSZTAŁCANIA OBIEKTÓW SAKRALNYCH W HOLANDII

Dziedzictwo kulturowe Holandii posiada silne zakorzenienie w tradycji religijnej, czego wyrazem jest znaczna liczba kościołów rozsianych na obszarze całego kraju. W ujęciu międzynarodowym Holandia należy do państw o najwyższych wskaźnikach liczby świątyń w relacji do liczby ludności. Jednocześnie zajmuje czołowe miejsce pod względem skali adaptacji obiektów sakralnych do funkcji świeckich – dotychczas przekształcono około 1700 budynków kościelnych, zarówno katolickich, jak i protestanckich. (Wesselink, 2018). Wobec systematycznego spadku liczby wiernych oraz wysokich kosztów utrzymania, wiele świątyń trafia w ręce prywatnych właścicieli, którzy adaptują je do nowych funkcji – kulturalnych, mieszkalnych bądź komercyjnych. Oficjalna liczba katolików, rozumiana jako osoby formalnie zarejestrowane jako członkowie Kościoła, spadła z 5 106 000 w 2002 roku do 3 882 000 w 2015 roku, co oznacza spadek o 24%. (Eijk, 2022, 58). Średnio dwa kościoły – zarówno katolickie, jak i protestanckie – są zamykane co tydzień w Holandii. Zgodnie z danymi statystycznymi Rzymskokatolickiej Archidiecezji Utrechtu, w 2023 roku zdekonsekrowano dziesięć kościołów, z których trzy zaadaptowano na cele mieszkalne. Oznacza to, iż co trzeci obiekt sakralny przekształcany jest w budynek mieszkalny. Analiza tego zjawiska oraz jego

Cardinal Gianfranco Ravasi (2018) has emphasised, "in the case of churches that have been abandoned or lost their symbolic significance, desacralisation is entirely possible, but their profanation[7] is never permissible".

The removal of a church from religious use – whether for secular purposes or, in rarer instances, for demolition – occurs through a formal act of deconsecration carried out by the diocesan bishop. In contrast to consecration, which is conducted as a solemn liturgical rite, deconsecration is 'a formal procedure' that primarily involves the preparation of documentation and the removal of liturgical objects. As Grycel (2018, 69) notes, "items such as the altar, tabernacle, liturgical books, and vestments are typically transferred to a diocesan museum or to another parish". Because the Eucharist lies at the centre of Catholic liturgy, the Code of Canon Law places particular emphasis on the altar, which "whether fixed or movable must be reserved exclusively for divine worship, with the complete exclusion of secular functions" (can. 1238). Even once a church has been reassigned for secular use, "the altar retains its consecrated or blessed character" (can. 1239). Accordingly, if a fixed altar cannot be relocated to another church, it is to be destroyed. The same principle applies to all furnishings associated with liturgy, including the baptismal font, cross, side altars, pulpit, and relics. These elements must be removed and placed in "a dignified place," such as another parish or a museum. Where relocation is not possible, their destruction is prescribed in order to avoid any risk of profanation.

The Guidelines of the Holy See (2019, 277) draw attention to the controversy surrounding the destruction of altars, observing that this practice is "inconsistent with the principles of cultural heritage protection". At the same time, the document stresses the importance of avoiding situations that could result in 'profanation' or give offense to "the religious sensibilities of the faithful". It further recommends that, wherever possible, churches should retain religious functions such as catechesis, prayer, silence, or contemplation. The document also permits the transfer of church buildings to other Christian communities or their use as an interdenominational chapel. By contrast, it explicitly excludes adaptation for the worship of other religions, for example as mosques. Social purposes – such as homeless shelters or soup kitchens and cultural uses, however, are regarded as acceptable.

6. RELIGIOUS AND INSTITUTIONAL CONTEXT OF ADAPTING RELIGIOUS BUILDINGS IN THE NETHERLANDS

The cultural heritage of the Netherlands is strongly embedded in its religious tradition, as evidenced by the extensive number of churches distributed throughout the country. In international comparison, the Netherlands ranks among the states with the highest ratio of churches to population. Simultaneously, it occupies a leading position in the adaptive reuse of religious architecture: to date, approximately 1,700 Catholic and Protestant churches have been converted to secular functions (Wesselink, 2018). This process is largely driven by the systematic decline in church membership and the considerable costs associated with maintenance. Many church properties have consequently passed into private ownership and been adapted for cultural, residential, or commercial purposes. The number of formally registered Catholics decreased from 5,106,000 in 2002 to 3,882,000 in 2015, representing a 24% decline (Eijk, 2022, 58). On average, two churches – both Catholic and Protestant – are closed each week. Data from

konsekwencji funkcjonalnych i kulturowych stanowi zatem zagadnienie o istotnym znaczeniu badawczym.

Zgodnie z raportem *Kerkenvisies: feiten en inzichten* [Wizje kościołów: fakty i spostrzeżenia], opublikowanym przez Ministerstwo Edukacji, Kultury i Nauki Niderlandów (2021), w Holandii spośród 7110 budynków kościelnych, 5 285 nadal pełni funkcję sakralną. Z 1 530 zaadaptowanych kościołów, 595 (39%) służy celom kulturalnym i społecznym; 454 (30%) zostało przekształconych na cele mieszkalne; 165 (11%) pełni funkcję biurową; 103 (7%) jest wykorzystywanych w branży hotelarskiej i turystycznej; 72 (4%) służy jako placówki opieki zdrowotnej; 52 (3%) zostały zaadaptowane na cele komercyjne i handlowe; 48 (3%) pełni funkcję edukacyjną, a 41 (3%) znajduje inne zastosowanie. Z tej liczby 25% stanowiły dawne kościoły rzymskokatolickie, 70% – protestanckie, a 5% pochodziło z tradycji innych religii (patrz Tabela 2). Rzeczywista liczba może oczywiście znacznie się różnić w zależności od wyznania, wspólnoty religijnej oraz regionu, w którym znajdują się kościoły. Dane jednak potwierdzają, że co trzeci kościół jest przekształcany na cele mieszkalne.

W Holandii nie ma podatku kościelnego, a poszczególne parafie finansują administrację kościołów. Istnieje jednak system ulg podatkowych i odliczeń finansowych na budynki kościelne (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2024). Państwo holenderskie pokrywa 60 procent kosztów utrzymania obiektów zabytkowych. Organ ochrony dziedzictwa narodowego dysponuje

the Roman Catholic Archdiocese of Utrecht indicate that ten churches were deconsecrated in 2023, three of which were subsequently adapted for residential use, demonstrating that approximately one-third of deconsecrated churches are converted into housing. The scale of this phenomenon and its implications for both functionality and cultural identity underscore its significance as a subject of academic inquiry.

The report *Kerkenvisies: feiten en inzichten* [Church Visions: Facts and Insights], published by the Dutch Ministry of Education, Culture and Science (2021), identifies a total of 7,110 church buildings in the Netherlands, of which 5,285 continue to serve religious uses. Among the 1,530 buildings that have undergone adaptive reuse, 595 (39%) have been converted to cultural and social functions, 454 (30%) to residential use, 165 (11%) to office space, 103 (7%) to hospitality and tourism, 72 (4%) to healthcare, 52 (3%) to commercial and retail functions, 48 (3%) to educational purposes, and 41 (3%) to other uses (see Table 2). In terms of denominational origin, 25% of the repurposed churches were Roman Catholic, 70% Protestant, and 5% affiliated with other religious traditions. While the distribution varies by denomination, community, and region, the data indicate a clear trend: approximately one-third of deconsecrated churches in the Netherlands are converted to residential housing.

In the Netherlands, no church tax is levied; the administration and upkeep of churches are financed directly by individual parishes.

Tabela 2. Dane statystyczne dotyczące obiektów sakralnych w Holandii na podtswie danych z 2023 roku. Źródło: (Arno, 2023, 91)

Table 2. Religious Buildings in the Netherlands: Statistical Data from 2023. Source: (Arno, 2023, 91)

HOLANDIA/ THE NETHERLANDS 17,2 mln mieszkańców/ inhabitants		2,4	współczynnik liczby świątyń na 1000 mieszkańców/ Ratio of places of worship to population per 1,000 inhabitants
	7 110 miejsc kultu, z czego/ places of worship, of which 2 350 (33%) objęto ochroną konserwatorską/ are under heritage protection	6871	kościołów chrześcijańskich/ Christian churches
		138	meczetów/ mosques
		87	synagog/ synagogues
		14	pozostałe miejsca kultu/ other places of worship

Funkcje sakralne/ Religious use 74% (5 285)	**Inne funkcje świeckie/** Secular use 22% (1 530)	**W trakcje adaptacji/** In the process of adaptation 4% (295)

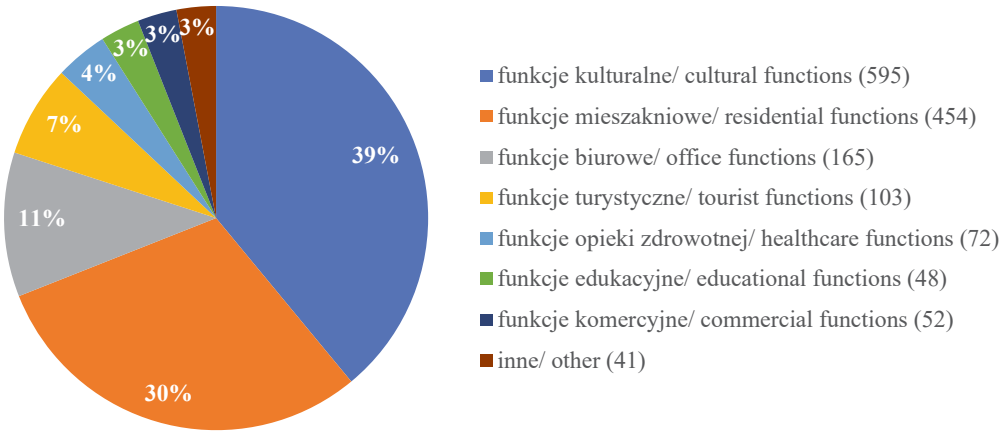

stałym budżetem na opiekę i konserwację chronionych zabytków i budynków i wynosi on blisko 50 mln euro rocznie. Od 2012 r. inwestuje 37 mln euro rocznie w renowację tych zabytków, 17 mln euro przeznacza na pożyczki i 20 mln euro w dotacje. Program składa się z trzech obszarów: wyburzenie, konserwacja/renowacja i adaptacja/transformacja obiektów zabytkowych. Na obszarze objętym ochroną konserwatorską znajduje się 25 000 obiektów zabytkowych, w tym kościoły i inne chronione obiekty sakralne (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2024).

7. STUDIUM PRZYPADKÓW

W kolejnej części artykułu omówiono trzy przykłady adaptacji dawnych kościołów rzymskokatolickich w Holandii, które w ciągu ostatnich dwudziestu lat zostały przekształcone na cele mieszkalne. Budynki te są objęte ochroną konserwatorską i mają istotne znaczenie historyczne. Analiza adaptacji kościołów została przeprowadzona w oparciu o metodę studium przypadku. Zastosowano podejście jakościowe, obejmujące analizę źródeł historycznych, dokumentacji konserwatorskiej i architektonicznej, a także dostępnych opracowań urbanistycznych. Ujęcie to pozwoliło na kompleksową charakterystykę obiektu w trzech wymiarach: kontekstu historyczno-urbanistycznego, przemian funkcjonalnych i architektonicznych oraz rozwiązań zastosowanych we wnętrzach.

7.1. Kościół Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Waalwijk

Kontekst historyczno-urbanistyczny

Kościół Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Waalwijk został wzniesiony w 1927 roku według projektu Paula Bellota (1876–1944) oraz Pierre'a Cuypersa (1827–1921). Budowlę utrzymano w stylistyce ekspresjonistycznej. Jej lokalizacja sprawiła, że obiekt pełnił funkcję istotnego punktu orientacyjnego i w znaczący sposób kształtował krajobraz urbanistyczny Waalwijk. Otoczenie kościoła stanowi zabudowa niska o charakterze mieszkalnym, natomiast plac przed fasadą – obecnie wykorzystywany jako parking – pierwotnie funkcjonował jako przestrzeń publiczna związana z życiem parafialnym.

Ze względu na swoje walory historyczne i artystyczne świątynia została wpisana do rejestru zabytków. W 2000 roku, w związku z systematycznym spadkiem liczby wiernych, parafia została połączona z sąsiednią, a sam budynek poddano formalnej dekonsekracji (Website of the history of the Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Waalwijk). Przez ponad dekadę obiekt pozostawał nieużytkowany, aż do 2011 roku, kiedy zaadaptowano go do nowej funkcji mieszkalnej. Projekt adaptacji przygotowało biuro architektoniczne G.L.M. van Soest Architect. Przekształcenie obejmowało aranżację wnętrza na dziewiętnaście lokali mieszkalnych, zróżnicowanych pod względem powierzchni i układu funkcjonalno-przestrzennego – od niewielkich kawalerek po przestronne, dwupoziomowe apartamenty.

Przekształcenie architektoniczne

Adaptacja dawnego kościoła do funkcji mieszkaniowej wymagała istotnych ingerencji w strukturę zabytkową obiektu. Zakres podjętych działań obejmował m.in.: renowację elewacji, wymianę konstrukcji więźby dachowej wraz z pokryciem, naprawę i uszczelnienie stolarki okiennej oraz drzwiowej, a także wzniesienie stalowej konstrukcji nośnej, stanowiącej podstawę dla nowych stropów, klatki schodowej prowadzącej na wyższe kondygnacje oraz szybu windowego (Website of Cultural Heritage Agency of the Netherlands. Roman Catholic Church of the Immaculate Conception of Blessed Virgin Mary in Waalwijk). Ponadto wykonano nową instalację sanitarną, a istniejące posadzki na poszczególnych kondygnacjach zastąpiono nowymi.

A system of tax incentives and financial deductions, however, applies to church buildings (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2024). The Dutch state subsidises 60% of the maintenance costs of listed monuments. The national heritage authority administers a permanent budget of approximately €50 million annually for the care and conservation of protected buildings. Since 2012, €37 million per year has been allocated to restoration activities, €17 million to loan schemes, and €20 million to grants. The heritage program operates across three domains: demolition, conservation/restoration, and adaptation/transformation of historic structures. Within designated conservation areas, approximately 25,000 protected monuments are registered, including churches and other religious buildings (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2024).

7. CASE STUDIES

This section examines three former Roman Catholic churches in the Netherlands that have been converted to residential use over the past two decades. All three buildings are protected heritage sites of considerable historical significance. The analysis was conducted using a case study methodology and a qualitative research approach. Sources included historical records, conservation and architectural documentation, and available urban planning studies. This framework allowed for a systematic assessment of each case across three dimensions: historical and urban context, functional and architectural transformation, and interior design interventions.

7.1. Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Waalwijk

Historical and Urban Context

The Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Waalwijk was erected in 1927, designed by Paul Bellot (1876–1944) in collaboration with Pierre Cuypers (1827–1921). Executed in the Expressionist style, the building functioned as a key urban landmark, exerting a significant influence on the cityscape of Waalwijk. The surrounding area is characterised by low-rise residential development, while the square in front of the façade –currently used as a parking lot – originally operated as a public space associated with parish life. Owing to its historical and artistic significance, the church was placed under heritage protection. In 2000, following a sustained decline in parish membership, it was merged with a neighbouring parish and subsequently deconsecrated (Website of the history of the Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Waalwijk). The building remained vacant for over a decade until its adaptive reuse in 2011, when the architectural firm G.L.M. van Soest Architect converted the interior into nineteen residential units. These dwellings vary in size and spatial configuration, ranging from small studio apartments to spacious duplexes.

Architectural transformation

The adaptation of the former church for residential purposes required substantial interventions in the historic fabric of the building. The scope of work included renovation of the facades, replacement of the roof truss structure and roofing, repair and sealing of windows and doors, and the construction of a steel load-bearing framework to support new floors, a staircase leading to the upper levels, and an elevator shaft (Website of the Cultural Heritage Agency of the Netherlands. Roman Catholic Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Waalwijk). In addition, a new sanitary system was installed, and the existing floors on all levels were replaced.

Il. 1. Dawny kościół Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Waalwijk, Holandia. Widok od strony ulicy, 2024. Źródło: Maria Arno

Ill. 1. Former Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary, Waalwijk, the Netherlands. Street view, 2024. Source: Maria Arno

Il. 2. Wizualizacja projektu przekształcenia kościoła Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Waalwijk w budynek mieszkalny, Holandia. Źródło: http://www.glmvansoestarchitect.nl/projecten/trans/transformatie.html [dostęp: 16.12.2024]

Ill. 2. Visualisation of the adaptive reuse project of the Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary, Waalwijk, the Netherlands, converted into residential use. Source: http://www.glmvansoestarchitect.nl/projecten/trans/transformatie.html [access: 16.12.2024]

Realizacja projektu adaptacyjnego wiązała się z istotną ingerencją w historyczną tkankę architektoniczną budynku. Mimo wprowadzonych przekształceń zachowano istotne elementy wartościowe pod względem historycznym i kompozycyjnym. Wieża zwieńczona iglicą, z zachowanym pierwotnym krzyżem, nadal pełni funkcję dominanty krajobrazowej. Do bryły obiektu wprowadzono jednak nowe rozwiązania funkcjonalne, takie jak świetliki dachowe, okna połaciowe oraz przeszklone wykusze w przyziemiu, pełniące rolę drzwi balkonowych i zapewniające dostęp do ogrodu (il. 1). Oryginalny portal wejściowy wraz z kamienną płaskorzeźbą został zachowany.

Zmiana funkcji i adaptacja wnętrz

Adaptacja dawnej świątyni do funkcji mieszkaniowej wymagała daleko idących przekształceń układu przestrzennego. Z pierwotnego rozplanowania zachowano jedynie zasadę osiowości, przy czym mieszkania rozmieszczono symetrycznie po obu stronach wnętrza (il. 2). Historyczna oś, prowadząca od strefy *profanum* (kruchta) ku strefie *sacrum* (prezbiterium), została utrzymana, przyjmując obecnie formę długiego korytarza komunikacyjnego. Z korytarza dostępne są przeszklone schody oraz winda obsługująca poszczególne kondygnacje.

Nową strukturę funkcjonalną wprowadzono poprzez zastosowanie samonośnej konstrukcji stalowej stanowiącej podstawę dla stropów i klatek schodowych. Rozwiązanie to pozwoliło ograniczyć ingerencję w oryginalną substancję zabytkową. W celu zapewnienia większej ilości światła dziennego zastosowano okna z matowego szkła osadzonego w aluminiowych ramach. Wnętrze zostało podzielone na jednostki mieszkalne o zróżnicowanej wielkości – od kawalerek po przestronne apartamenty dwupoziomowe. W poszczególnych mieszkaniach zachowano elementy architektoniczne przypominające o pierwotnej funkcji sakralnej, takie jak sklepienia, łukowe okna, fragmenty mozaiki czy dekoracyjne panele ścienne (porównaj il. 3c i 3d). Dawny chór organowy przekształcono w przestrzeń wspólną, umożliwiającą kontemplację kasetonowego stropu zdobionego błękitnymi panelami stylizowanymi na rozgwieżdżone niebo (porównaj il. 3a i 3b).

Jednocześnie wszystkie dawne elementy wyposażenia liturgicznego zostały usunięte. Organy z 1935 roku przekazano w 2003 roku parafii pw. Matki Bożej Miłosierdzia w Jeleniej Górze-Cieplicach (Website of the history of the Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Waalwijk). Wprowadzona

The implementation of the adaptive reuse project entailed significant alterations to the architectural structure. Nevertheless, key elements of historical and compositional value were preserved. The tower with its spire, crowned by the original cross, continues to serve as a dominant feature in the urban landscape. At the same time, new functional solutions were introduced into the building envelope, including skylights, roof windows, and glazed bay extensions at ground level, designed as balcony doors providing access to the garden (Ill. 1). The original entrance portal, along with its stone relief, was also retained.

Interior design interventions

The conversion of the former Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Waalwijk into residential use necessitated substantial modifications to its spatial configuration. From the original layout, only the axial principle was retained, with apartments arranged symmetrically along both sides of the nave (Ill. 2). The historic axis extending from the narthex to the presbytery was preserved as a central circulation corridor, with access to glazed staircases and an elevator serving all floors.

The new functional structure was introduced through a self-supporting steel frame supporting the floors and staircases, thereby minimizing intervention in the historic fabric. To improve daylight access, frosted-glass windows set in aluminium frames were installed. The interior was subdivided into units of varying size, ranging from studio apartments to duplexes. Selected architectural features were preserved as references to the original religious use, including vaults, arched windows, mosaic fragments, and decorative wall panels (Ill. 3c, 3d). The former organ loft was adapted as a communal space, enabling visual appreciation of the coffered ceiling with blue panels evoking a starry sky (Ill. 3a, 3b).

All liturgical furnishings were removed. The organ, built in 1935, was transferred in 2003 to the parish of Our Lady of Mercy in Jelenia Góra-Cieplice (Website of the history of the Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Waalwijk). The adaptive concept also incorporated

Il. 3. Wnętrza kościoła Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Waalwijk, Holandia. 3a – widok wnętrza w kierunku prezbiterium przed adaptacją, 2012. Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Onze-Lieve-Vrouw_Onbevlekt_Ontvangenkerk_(Waalwijk) [dostęp: 16.12.2024]; 3b – widok wnętrza w kierunku dawnego prezbiterium z chóru organowego, 2020. Źródło: (Reinstra i Strolenberg, 2020); 3c – widok na ołtarz i prezbiterium przed adaptacją, 2012. Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Onze-Lieve-Vrouw_Onbevlekt_Ontvangenkerk_(Waalwijk) [dostęp: 16.12.2024]; 3d – widok w kierunku dawnego prezbiterium, obecnie pełniącego funkcję wyjścia z mieszkania do ogrodu, 2020. Źródło: (Reinstra i Strolenberg, 2020)

Ill. 3. Interiors of the Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Waalwijk, the Netherlands. 3a –view facing the presbytery prior to adaptation, 2012. Source: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Onze-Lieve-Vrouw_Onbevlekt_Ontvangenkerk_(Waalwijk) [access: 16.12.2024]; 3b – view towards the former presbytery from the organ loft, 2020. Source: (Reinstra, Strolenberg, 2020); 3c – view towards the altar and presbytery prior to adaptation, 2012. Source: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Onze-Lieve-Vrouw_Onbevlekt_Ontvangenkerk_(Waalwijk) [access: 16.12.2024]; 3d – view towards the former presbytery, adapted as a garden access from the apartment, 2020. Source: (Reinstra, Strolenberg, 2020)

koncepcja użytkowa zakłada również obecność przestrzeni wspólnych integrujących mieszkańców, takich jak ogród, sauna, siłownia czy strefa relaksu.

Podsumowanie

Przykład adaptacji kościoła pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Waalwijk na funkcję mieszkaniową wskazuje, że zapewnienie wysokiego standardu życia mieszkańców wymagało głębokich ingerencji w substancję zabytkową. Historyczny układ przestrzenny i funkcjonalny świątyni został w znacznym stopniu zatarty, przez co dawna struktura jest obecnie trudna do rozpoznania. Mimo że nowe elementy konstrukcyjne i wyposażeniowe pozostają formalnie niezależne od oryginalnej struktury budynku, realne możliwości przywrócenia pierwotnego układu wnętrz, a tym bardziej funkcji sakralnej, należy ocenić jako znikome. Obiekt został całkowicie wyłączony z użytkowania publicznego, a jego podstawowe wartości – zarówno sakralne, jak i zabytkowe – uległy utracie. Nie doszło wprawdzie do aktu profanacji, gdyż usunięto wszelkie elementy wyposażenia liturgicznego oraz konotacje religijne, jednak obecnie budynek nie pełni już funkcji „domu Bożego". Jedynym wyraźnym znakiem dawnych treści symbolicznych pozostaje krzyż wieńczący wieżę.

communal facilities designed to promote resident integration, including a garden, sauna, gym, and relaxation area.

Conclusions

The adaptation of the Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Waalwijk into residential use illustrates that achieving a high standard of living for occupants necessitated profound interventions in the historic fabric. The original spatial and functional configuration of the church has been largely effaced, making the former structure difficult to discern. Although the new structural and furnishing elements are formally independent of the historic core, the practical possibility of reinstating the original interior arrangement – or its religious use – must be regarded as negligible. The building has been fully removed from public use, and its primary values, both religious and heritage-related, have been lost. While the process did not amount to profanation, since all liturgical furnishings and religious references were removed, the building no longer fulfils the role of a 'house of God'. The cross crowning the tower remains the sole visible marker of its former symbolic meaning.

7.2. Kościół Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Arnhem

Kontekst historyczno-urbanistyczny

Kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Arnhem został wzniesiony w 1911 roku według projektu architekta W.G. Welsinga. Równolegle, w latach 1910–1911, dobudowano dom parafialny oraz zakrystię (The Website of the History of the Church Our Lady of the Immaculate Conception in Arnhem). Obiekt reprezentuje formy neogotyku późnego, charakteryzującego się wertykalizmem i monumentalnością. Świątynia, posiadająca dwie wieże zwieńczone krzyżami, została usytuowana wokół placu kościelnego, cofniętego względem głównej ulicy. Wieże stanowią istotny element dominanty krajobrazowej i pełnią rolę punktu orientacyjnego w strukturze urbanistycznej miasta. Kompleks sakralny obejmuje kościół, dom parafialny oraz zakrystię, zlokalizowane w układzie skupionym wokół placu. Budynek wpisany został do rejestru zabytków miejskich, co determinowało konieczność uwzględnienia uwarunkowań konserwatorskich przy późniejszych działaniach adaptacyjnych.

W 1995 roku kościół został zdekonsekrowany z powodu malejącej liczby wiernych oraz ograniczonych możliwości finansowych jego utrzymania. Początkowo rozważano rozbiórkę obiektu, jednak ostatecznie sprzedano kościół wraz z zakrystią, przeznaczając go na cele mieszkalne. Inwestorem przedsięwzięcia była spółdzielnia mieszkaniowa Portaal Woningstichting, która zrealizowała adaptację według projektu K3 Architecture BV. W ramach inwestycji, ukończonej w kwietniu 2001 roku, powstały 32 lokale mieszkalne o zróżnicowanej strukturze: na parterze zaaranżowano apartamenty dwupoziomowe z wyjściem do ogrodów, na trzeciej kondygnacji mieszkania z balkonami, a na czwartej – kawalerki (The Website of the History of the Church Our Lady of the Immaculate Conception in Arnhem). Dom parafialny, przylegający do świątyni, pozostał w posiadaniu parafii. Przeniesiono do niego niemal całe ruchome wyposażenie liturgiczne, a w 1995 roku urządzono w nim nową kaplicę. Od tego czasu to właśnie w domu parafialnym odbywały się nabożeństwa dla lokalnej wspólnoty wiernych.

Przekształcenie architektoniczne

Elewacje kościoła, wzniesionego z ciemnoczerwonej cegły, zachowały w dużej mierze swój pierwotny charakter. Fasada frontowa, usytuowana od strony wschodniej, posiada układ symetryczny, z dwiema bliźniaczymi wieżami dzwonniczymi w narożach oraz nieznacznie cofniętym szczytem centralnym. Wieże, zwieńczone krzyżami, nadal stanowią dominantę kompozycyjną, podtrzymującą sakralny wyraz obiektu w przestrzeni miejskiej. Mimo demontażu dzwonów, zachowano figurę Matki Bożej Niepokalanego Poczęcia umieszczoną w niszy nad wejściem głównym, która pełni rolę kluczowego elementu symbolicznego i identyfikacyjnego (The Website of the History of the Church Our Lady of the Immaculate Conception in Arnhem). Również główny portal wejściowy pozostał nienaruszony, co podkreśla ciągłość formalną bryły. Wprowadzono jednak zmiany funkcjonalne wynikające z nowej roli obiektu. Jednym z najbardziej widocznych elementów adaptacji jest montaż skrzynek pocztowych przy wejściu, co jednoznacznie akcentuje przekształcenie dawnej świątyni w budynek mieszkalny.

Zmiana funkcji i adaptacja wnętrz

Spółdzielnia mieszkaniowa Portaal Woningstichting zrealizowała w dawnym kościele łącznie 32 mieszkania czynszowe. Pomimo daleko idących ingerencji zachowano czytelność pierwotnej osi architektonicznej, prowadzącej od kruchty w stronę prezbiterium. W samej kruchcie pozostawiono chrzcielnicę na wodę święconą. Po obu stronach korytarza, w obrębie nawy, wprowadzono nową zabudowę mieszkalną. Należy podkreślić, iż budynek uzyskał status zabytku miejskiego dopiero po zakończeniu adaptacji, co

7.2. Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Arnhem

Historical and Urban Context

The Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Arnhem was completed in 1911 to the design of architect W.G. Welsing. In the years 1910–1911, a parish house and sacristy were constructed as part of the same complex (The Website of the History of the Church Our Lady of the Immaculate Conception in Arnhem). The church exemplifies the late Gothic Revival style, characterised by pronounced verticality and monumental form. With its two towers crowned by crosses, the building occupies a recessed site set around a church square, withdrawn from the main street. The towers constitute a prominent landmark within the urban landscape and serve as a key point of orientation in the city's spatial structure. The complex includes the church, the parish house, and the sacristy, arranged concentrically around the square. The building is listed in the municipal register of monuments, a status that required conservation requirements to be taken into account in subsequent adaptive interventions.

The church was deconsecrated in 1995 owing to a decline in parish membership and insufficient financial resources for its maintenance. While demolition was initially considered, the church and sacristy were ultimately sold and repurposed for residential use. The project was commissioned by the housing association Portaal Woningstichting and carried out according to a design by K3 Architecture BV. Completed in April 2001, the scheme produced 32 residential units of varying types: duplex apartments with direct garden access on the ground floor, apartments with balconies on the third floor, and studio flats on the fourth (The Website of the History of the Church Our Lady of the Immaculate Conception in Arnhem). The adjoining parish house remained under parish ownership. Almost all movable liturgical furnishings were transferred to this building, and in 1995 a new chapel was established within it. Since that time, the parish house has served as the site of worship for the local Catholic community.

Architectural transformation

The facades of the church, constructed from dark red brick, have largely preserved their original appearance. The east-facing principal façade is organised symmetrically, with twin corner bell towers flanking a slightly recessed central gable. Surmounted by crosses, the towers remain dominant compositional elements, sustaining the building's sacral character within the urban landscape. Although the bells themselves have been removed, the statue of the Virgin Mary of the Immaculate Conception, situated in a niche above the main entrance, has been retained as a central symbolic and identifying feature (The Website of the History of the Church Our Lady of the Immaculate Conception in Arnhem). The principal entrance portal has likewise survived in its original form, reinforcing the architectural and formal continuity of the structure.

Simultaneously, functional alterations were introduced to accommodate the building's new use. The most conspicuous indication of this transformation is the installation of mailboxes at the entrance, a detail that unequivocally signals the conversion of the former church into a residential complex.

Interior design interventions

The housing cooperative Portaal Woningstichting carried out the conversion of the former church into 32 rental apartments. Despite the far-reaching interventions, the legibility of the original architectural axis – extending from the vestibule toward the presbytery – has been preserved. Within the vestibule, the holy water font has been retained, while new residential structures

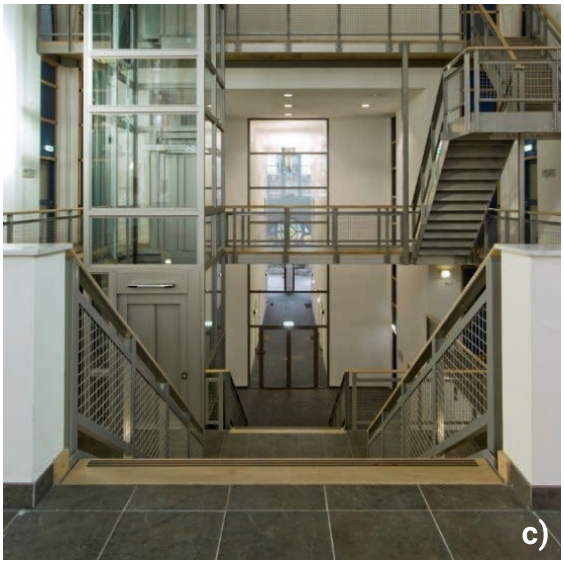

Il. 4. Wnętrze dawnego kościoła Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Arnhem, Holandia.
4a – widok od strony prezbiterium w kierunku kruchty, 1994. Źródło: https://reliwiki.nl/index.php/Arnhem,_Van_Slichtenhorststraat_36_-_O.L._Vrouw_Onbevlekt_Ontvangen_(1911_-_1995) [dostęp:02.09.2025];
4b – widok od strony prezbiterium ukazujący oryginalne witraże, sufit, reliefy z naturalnego kamienia, windę i schody, 2019. Źródło: Maria Arno;
4c – widok ze schodów dawnego prezebiterium w kierunku kruchty, 2001. Źródło: https://k3architectuur.nl/portfolio/onze-lieve-vrouwe-kerk/ [dostęp:02.09.2025]

Ill. 4. The Interior of the Former Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Arnhem, the Netherlands.

4a – view from the presbytery looking toward the vestibule, 1994. Source: https://reliwiki.nl/index.php/Arnhem,_Van_Slichtenhorststraat_36_-_O.L._Vrouw_Onbevlekt_Ontvangen_(1911_-_1995) [access:02.09.2025];
4b – presbytery view with original stained-glass windows, ceiling, stone reliefs, elevator, and staircase, 2019. Source: Maria Arno;
4c – view from the staircase of the former presbytery looking toward the vestibule, 2001. Source: https://k3architectuur.nl/portfolio/onze-lieve-vrouwe-kerk/ [access:02.09.2025]

zwalniało inwestora z obowiązku konsultacji z komisją ds. zabytków i tym samym umożliwiło zastosowanie bardziej elastycznych rozwiązań projektowych (The Website of the History of the Church Our Lady of the Immaculate Conception in Arnhem). Dawne prezbiterium zostało oddzielone od reszty kościoła przeszkloną ścianą, w której umieszczono windę oraz klatkę schodową (il. 4c, porównaj z 4a). Natomiast podwyższona strefa chóru organowego pełni obecnie funkcję przestrzeni wspólnej dla mieszkańców, wyposażonej w gry, zabawki oraz duży stół. Z tego miejsca rozciąga się widok na zachowane elementy wystroju wnętrza: witraże, krzyże konsekracyjne, kasetonowy strop oraz kamienne reliefy (il. 4b).
Zgodnie z obowiązującymi wymogami technicznymi w obiekcie wprowadzono nowe instalacje obejmujące systemy wentylacyjne, grzewcze oraz klatki schodowe ewakuacyjne. Rozwiązania te, istotne z perspektywy bezpieczeństwa i komfortu mieszkańców, zostały wkomponowane w strukturę budynku w sposób umożliwiający zachowanie jego wartości zabytkowych.

Podsumowanie

Budynek posiada istotną wartość historyczną i kulturową w skali lokalnej, stanowiąc znaczący element dziedzictwa architektonicznego dzielnicy. Wprowadzenie funkcji mieszkaniowych umożliwiło zachowanie charakterystycznej sylwety kościoła oraz jego powiązań przestrzennych z plebanią, domem parafialnym i zakrystią, dzięki czemu dawny układ zespołu sakralnego pozostaje czytelny w strukturze urbanistycznej ulicy. Zewnętrzna forma architektoniczna obiektu została zachowana, jednak wnętrze uległo daleko idącym przekształceniom. Jedynie nieliczne fragmenty ścian i stropów przywołują dawną funkcję sakralną, a w przestrzeni prezbiterium zachowany został widok na witraż o tematyce maryjnej i religijnej. Obiekt nie pełni już funkcji publicznej, a przekształcone wnętrza nie odzwierciedlają nastroju podniosłości, stanowiącego istotę jego pierwotnego przeznaczenia.

were inserted on both sides of the central corridor within the nave. Notably, the building was designated a municipal monument only after the completion of its adaptation. This circumstance exempted the developer from the obligation to consult the heritage commission, thereby permitting the use of more flexible design solutions (The Website of the History of the Church Our Lady of the Immaculate Conception in Arnhem).
The former presbytery has been separated from the rest of the interior by a glazed partition incorporating an elevator and staircase (Ill. 4c, cf. 4a). The elevated organ gallery has been repurposed as a communal space for residents, equipped with games, toys, and a large table. From this vantage point, one may view the surviving decorative elements of the interior, including stained-glass windows, consecration crosses, a coffered ceiling, and stone reliefs (Ill. 4b). In accordance with contemporary technical requirements, the building has been fitted with new systems, including ventilation, heating, and emergency staircases. These interventions, while essential for the safety and comfort of residents, have been integrated into the structure in a manner that safeguards its architectural and historic value.

Conclusions

The building holds significant historical and cultural value at the local scale, serving as an important element of the district's architectural heritage. Its conversion into residential use has enabled the preservation of the church's distinctive silhouette and its spatial relationships with the rectory, parish house, and sacristy, thereby ensuring that the original configuration of the sacral complex remains legible within the urban fabric of the street. Although the external architectural form of the structure has been retained, the interior has undergone extensive transformation. Only a few sections of walls and ceilings recall its former religious use, while the presbytery still offers a view of stained-glass windows depicting Marian and other

Kościoły należy postrzegać nie tylko jako architektoniczne dominanty, lecz także jako przestrzenie o charakterze symbolicznym, integrujące wspólnotę, sprzyjające refleksji duchowej i kultywowaniu *sacrum*. Adaptacja tego typu obiektów do funkcji mieszkalnych wiąże się z koniecznością wprowadzenia znaczących ingerencji w ich strukturę wewnętrzną. Proces ten, prowadząc do fragmentaryzacji przestrzeni sakralnej, osłabia zarówno jej wymiar historyczny, jak i duchowy. Dla osób pamiętających pierwotną funkcję obiektu transformacja ta może być postrzegana jako redukcja miejsca pamięci zbiorowej do przestrzeni prywatnej, pozbawionej wymiaru wspólnotowego i publicznego.

7.3. Kościół Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Rotterdamie

Kontekst historyczno-urbanistyczny

Kościół pw. Matki Bożej Nieustającej Pomocy został wzniesiony w 1953 roku według projektu J.P.L. Hendriksa. Obiekt usytuowano przy głównej arterii komunikacyjnej – Burgemeester Baumannlaan – skąd szybko zyskał potoczną nazwę Baumannkerk. Lokalizacja na narożniku ulicy, w sąsiedztwie placu kościelnego, nadawała mu rangę istotnego punktu orientacyjnego w strukturze urbanistycznej dzielnicy (il. 5). Jako element wpisany na listę zabytków miejskich w 2021 roku, budynek stanowił ważny składnik powojennego krajobrazu architektonicznego, o wyraźnym znaczeniu symbolicznym i społecznym.

Na początku 2013 roku przyszłość świątyni pozostawała niepewna, a wśród rozważanych scenariuszy znajdowała się również jej rozbiórka (Website of the History of the church of Our Lady of Perpetual Help in Rotterdam). W obliczu malejącej liczby wiernych i narastających trudności finansowych diecezja Rotterdamu została zmuszona do sprzedaży obiektu. W 2018 roku kościół nabyło stowarzyszenie Rotterdam Development Collective (RO-OK), które podjęło działania inwestycyjne we współpracy z diecezją oraz władzami miejskimi. W 2019 roku odprawiono w nim ostatnią niedzielną celebrację liturgiczną. Po trzech latach, w 2022 roku, budynek otwarto ponownie, nadając mu nową funkcję – mieszkalną oraz częściowo komercyjną.

Przekształcenie architektoniczne

Decyzje projektowe związane z adaptacją obiektu uwzględniały ochronę wybranych elementów historycznych, w tym wejścia z portykiem kolumnowym, drewnianych drzwi, rozety nad portalem oraz krzyża wieńczącego dawną dzwonnicę. Zachowano także charakterystyczne ceglane mury oraz część witraży, co pozwoliło utrzymać czytelność dawnej formy architektonicznej. Plac kościelny, usytuowany od frontu, nadal podkreśla znaczenie budynku jako wyrazistego punktu narożnego przy Burgemeester Baumannlaan. Jednocześnie teren wokół obiektu przekształcono w ogród wspólny, co zwiększyło jego walory użytkowe i społeczne.

Najbardziej znaczącą zmianą architektoniczną była rozbiórka oryginalnej konstrukcji dachowej i nadbudowa dwóch dodatkowych kondygnacji, wykonanych z betonu i szkła. Wnętrze dawnej świątyni podzielono na trzy kondygnacje mieszkalne, a całość uzupełniono o dwie kolejne kondygnacje nadbudowane. W efekcie powstało 33 mieszkania: 29 w bryle kościoła, w tym cztery penthouse'y na najwyższym poziomie, oraz cztery w dawnym domu parafialnym, który dodatkowo zaadaptowano na funkcję komercyjną (il. 6).

W ramach przekształceń wprowadzono również nowoczesne elementy wyrazu architektonicznego. Na wyższych piętrach zaprojektowano szklane balkony, natomiast część dawnych witraży zastąpiono przeszkleniami z przezroczystego szkła, zachowując ich pierwotny kształt geometryczny. Architekci podkreślają, że nadbudowa dachu – mieszcząca osiem penthouse'ów – została zaprojektowana w taki sposób, aby sprawiała wrażenie „unoszącej się" nad historyczną bryłą, stanowiąc współczesny akcent pozostający

religious themes. The building no longer serves a public role, and the reconfigured interiors no longer evoke the sense of solemnity that once defined its original purpose.

Churches should be regarded not only as architectural landmarks but also as symbolic spaces that bring communities together, foster spiritual reflection, and sustain the religious. Adapting such structures for residential purposes inevitably requires major interventions in their internal fabric. This process, which fragments the sacral space, diminishes both its historical and spiritual dimensions. For those who remember the building's original role, the transformation may be experienced as a reduction of a site of collective memory to a private space, stripped of its communal and public significance.

7.3. Church of Our Lady of Perpetual Help in Rotterdam

Historical and Urban Context

The Church of Our Lady of Perpetual Help was constructed in 1953 to the design of J.P.L. Hendriks. Its corner site, adjacent to a church square, established the church as a prominent landmark within the urban fabric of the district (Ill. 5). Added to the municipal heritage register in 2021, the building represents a significant component of the postwar architectural landscape, carrying both symbolic and social weight.

By early 2013, the church's future was uncertain, with demolition considered among the possible scenarios (Website of the History of the Church of Our Lady of Perpetual Help in Rotterdam). Declining parish membership and increasing financial strain compelled the Diocese of Rotterdam to sell the property. In 2018, it was acquired by the Rotterdam Development Collective (RO-OK), which initiated redevelopment in collaboration with the diocese and municipal authorities. The final Sunday liturgy was held in 2019, and, following renovation, the building reopened in 2022 with a new mixed-use program combining residential and commercial functions.

Architectural transformation

The adaptive design of the former church carefully integrated the preservation of selected historical features, including the columned portico entrance, wooden doors, the rose window above the portal, and the cross surmounting the former belfry. The distinctive brick masonry and portions of the stained glass were also retained, thereby maintaining the legibility of the original architectural form. The forecourt continues to emphasise the building's role as a prominent corner landmark along Baumannlaan street, while the surrounding grounds have been reconfigured as a communal garden, enhancing both the functional and social qualities of the site.

The most substantial architectural intervention was the removal of the original roof structure and the addition of two new storeys constructed in concrete and glass. Within the former nave, the interior was subdivided into three residential levels, supplemented by two further floors above. This reconfiguration yielded a total of 33 dwellings: 29 located within the church volume – including four penthouses on the uppermost level – and four situated in the former parish house, which was additionally adapted for commercial use (Ill. 6).

Modern architectural elements were introduced as part of the transformation. Glass balconies were incorporated on the upper floors, while several stained-glass windows were replaced with clear glazing that preserved their original geometric frames. The roof extension, accommodating eight penthouses, was deliberately conceived to appear as though it were "hovering" above the historic structure, thereby establishing a contemporary architectural gesture in dialogue with the original fabric (The Website of the Transformation of Baumann Church in Rotterdam).

Rys. 5. Dawny kościół Matki Bożej Nieustającej Pomocy z perspektywy ul. Baumannlaan, Rotterdam, 2024. Źródło: Maria Arno

Ill. 5. Former Church of Our Lady of Perpetual Help, viewed from Baumannlaan street, Rotterdam, 2024. Source: Maria Arno

Rys. 6. Projekt przekształcenia kościoła pw. Matki Bożej Nieustającej Pomocy w budynek mieszkalny. Przekrój poprzeczny. Źródło:https://www.hoyt.nl/nl/projecten/architecten/63/transformatie%20Baumannkerk%20Rotterdam [dostęp:02.09.2025]

Ill. 6. Cross-section of the adaptation project of the former Church of Our Lady of Perpetual Help in Rotterdam into residential use. Source: https://www.hoyt.nl/nl/projecten/architecten/63/transformatie%20Baumannkerk%20Rotterdam [access:02.09.2025]

w dialogu z pierwotną strukturą (The Website of Transformation of Baumann Church in Rotterdam).

Zmiana funkcji i adaptacja wnętrz

Biuro Hoyt Architects opracowało projekt adaptacji, w ramach którego w dawnej świątyni powstały 33 mieszkania. Każde z nich posiada indywidualny układ funkcjonalny. Istotnym elementem nowej aranżacji stały się zachowane detale architektoniczne – witraże, okna łukowe, arkady oraz wykusze (The Website of Transformation of Baumann Church in Rotterdam).

Wnętrze budynku zostało poddane gruntownej transformacji. Zachowano główną oś prowadzącą od wejścia ku prezbiterium, przekształcając ją w korytarz zakończony przeszkloną windą (il. 7b, porównaj il. 7a). Po obu jego stronach zlokalizowano nowe kubatury mieszkalne. Monumentalny charakter obiektu podkreśla wysokość nawy (9 m), umożliwiająca ekspozycję dużej rozety w fasadzie frontowej, widocznej zarówno z poziomu hallu, jak i z niższych kondygnacji (il. 7c). Wzdłuż osi centralnej zachowano historyczne drzwi dawnych konfesjonałów, a dodatkowo ustawiono ławki przy ścianach. Wprowadzono także nowe kondygnacje, dostępne po obu stronach korytarza, a w posadzkę pierwszego piętra wkomponowano panele szklane, umożliwiające podgląd przestrzeni parteru.

Na parterze wykonano dodatkowe otwory drzwiowe, co poprawiło doświetlenie naturalne oraz umożliwiło wyjście do ogrodu. Fundamenty wzmocniono nowymi palami, a wzdłuż pierwotnych osi konstrukcyjnych wprowadzono ściany działowe wyznaczające układ mieszkań. Lokale parterowe wyposażono w prywatne ogrody lub tarasy, natomiast mieszkania na wyższych kondygnacjach otrzymały tarasy dachowe bądź balkony.

Realizacja projektu stanowiła rezultat kompromisu wypracowanego w toku negocjacji między biskupem, deweloperem oraz miejskim działem ochrony zabytków, co było warunkiem adaptacji budynku posiadającego status zabytku. Na wniosek diecezji usunięto wszelkie ruchome elementy liturgiczne, m.in. ołtarz, ambonę, tabernakulum, figury świętych, krzyż nad ołtarzem, kropielnice oraz 14 stacji Drogi Krzyżowej. Działanie to symbolicznie dopełniło proces dekonsekracji i jednoznacznie podkreśliło świecki charakter nowej funkcji budynku.

W ramach adaptacji kościół został dostosowany do współczesnych norm technicznych w zakresie bezpieczeństwa i komfortu

Interior design interventions

Hoyt Architects designed the adaptive reuse scheme that transformed the former Church of Our Lady of Perpetual Help into 33 residential units. Each apartment was given a distinct functional layout, while preserved architectural details – including stained-glass, arched windows, arcades, and bay niches – were incorporated as defining elements of the new arrangement (The Website of the Transformation of Baumann Church in Rotterdam).

The interior was subject to extensive reconfiguration. The principal axis, extending from the entrance to the former presbytery, was retained and reinterpreted as a central corridor terminating in a glazed lift (Ill. 7b, cf. Ill. 7a). New residential volumes were inserted on either side of this axis. The monumental character of the space is reinforced by the height of the nave (9 m), which enables continued visibility of the large rose window on the front façade from both the hall and the lower storeys (Ill. 7c). Along the central corridor, the historic doors of the former confessionals were preserved, supplemented by benches placed against the walls. Additional floors were introduced on either side of the corridor, and glass panels were incorporated into the first-floor slab to maintain visual connections with the ground level.

On the ground floor, additional door openings were created to enhance natural lighting and provide access to the garden. The foundations were reinforced with piles, and new partition walls were aligned with the original structural axes to define the apartment layout. Ground-floor units were provided with private gardens or terraces, while upper-level apartments benefitted from roof terraces or balconies.

The project's realisation was the outcome of negotiations between the bishop, the developer, and the municipal heritage office, a process necessary for adapting a listed monument. At the request of the diocese, all movable liturgical furnishings – including the altar, pulpit, tabernacle, statues of saints, crucifix, holy-water stoups, and the fourteen Stations of the Cross – were removed. This act symbolically concluded the deconsecration process and underscored the secular nature of the building's new function.

In parallel, the church was upgraded to meet contemporary technical standards for safety and comfort. New heating, ventilation, and fire-protection systems were installed. The construction of

Rys. 7. Wnętrze kościoła pw. Matki Bożej Nieustającej Pomocy, Rotterdam: 7a – wnętrze kościół pw. Matki Bożej Nieustającej Pomocy przed adaptacją, 2015. Źródło: https://www.bernadetterotterdam.nl/2019/06/20/ [dostęp: 24.08.2024]; 7b – widok w kierunku dawnego prezbiterium, w którego centralnej części zlokalizowano windę oraz klatkę ewakuacyjną, 2024. Źródło: Maria Arno; 7c – widok z pierwszego piętra, ukazujący rozetę w elewacji frontowej, 2024. Źródło: Maria Arno

Ill. 7. Interior of the Church of Our Lady of Perpetual Help, Rotterdam. 7a – interior of the Church of Our Lady of Perpetual Help before adaptation, 2015. Source: https://www.bernadetterotterdam.nl/2019/06/20/ [access: 24.08.2024]; 7b – view toward the former presbytery, with a lift and emergency staircase located at its centre, 2024. Source: Maria Arno; 7c – first-floor view of the rose window in the front facade, 2024. Source: Maria Arno

użytkowego. Wprowadzono nowe instalacje grzewcze, wentylacyjne oraz systemy zabezpieczeń przeciwpożarowych. Konieczność nadbudowy kondygnacji wymagała wzmocnienia fundamentów oraz konstrukcji nośnych, co zapewniło stabilność budynku przy jednoczesnym zachowaniu jego wartości zabytkowych (The Website of Transformation of Baumann Church in Rotterdam).

Podsumowanie

Pomimo deklarowanej intencji projektantów, aby zachować możliwie nienaruszoną strukturę dawnego kościoła, obiekt utracił znaczną część swojej wartości historycznej i kulturowej. Zmiany konstrukcyjne, w tym nadbudowa dwóch kondygnacji z zastosowaniem nowoczesnych materiałów, doprowadziły do zatarcia jego pierwotnej funkcji jako miejsca kultu. Współczesna rola budynku jako kompleksu mieszkalnego nie nawiązuje do sakralnego przeznaczenia ani nie upamiętnia jego przeszłości, co skutkuje zerwaniem symbolicznych więzi z pierwotnym znaczeniem. Historyczny układ przestrzenny oraz elementy architektoniczne definiujące dawną atmosferę i tożsamość świątyni zostały w dużej mierze utracone.

Szczególnie istotne przekształcenie dotyczy prezbiterium, które zostało zaadaptowane na przestrzeń mieszczącą windę oraz klatkę schodową. Działanie to dodatkowo osłabiło pierwotne znaczenie tej części budowli, stanowiącej centrum liturgiczne. W konsekwencji adaptacji na cele mieszkalne obiekt przestał pełnić rolę punktu orientacyjnego oraz kulturowego miejsca odniesienia w skali ulicy, miasta i wspólnoty lokalnej. Dawniej otwarty i dostępny, obecnie funkcjonuje jako struktura zamknięta, niedostępna dla odwiedzających i pozbawiona relacji z otoczeniem. Proces transformacji doprowadził do izolacji budynku od jego kontekstu historycznego i do znacznego ograniczenia jego dawnej funkcji integrującej społeczność.

8. DYSKUSJA

Analiza adaptacji trzech kościołów w Holandii – w Waalwijk, Arnhem i Rotterdamie – ukazuje złożoność procesu przekształcania obiektów sakralnych na cele mieszkalne oraz wynikające z tego konflikty pomiędzy ochroną dziedzictwa a potrzebami współczesnego użytkowania. We wszystkich przypadkach, mimo zachowania w różnym stopniu zewnętrznej bryły i wybranych detali architektonicznych, doszło do istotnych zmian we wnętrzach, które pozbawiły budynki ich pierwotnego układu funkcjonalno-symbolicznego. Witraże, chrzcielnice czy krzyże konsekracyjne zachowane w Arnhem utraciły dawny wymiar duchowy, pełniąc dziś przede wszystkim funkcję estetyczną. Podobnie w Rotterdamie nadbudowa kondygnacji i wymiana witraży osłabiły autentyzm obiektu i zerwały jego związek z historycznym otoczeniem.

Adaptacja kościołów do funkcji mieszkalnych znacząco ograniczyła ich dostępność i rolę w życiu wspólnot lokalnych. Dawne miejsca spotkań i praktyk religijnych stały się przestrzeniami prywatnymi, co zmniejszyło ich znaczenie społeczne i kulturowe. Jednocześnie projekty te ukazują napięcie między ochroną substancji zabytkowej a wymogami technicznymi współczesnego budownictwa, takimi jak dostępność, energooszczędność czy bezpieczeństwo pożarowe.

Studium przypadków pozwala sformułować kilka wniosków. Po pierwsze, strategie adaptacyjne różnią się zakresem ingerencji – od zachowania integralności historycznej (Waalwijk, Arnhem), po daleko idące przekształcenia funkcjonalne (Rotterdam). Po drugie, proces adaptacji wymaga kompromisu między autentyzmem a użytecznością, co znajduje odzwierciedlenie w zachowywaniu wybranych elementów symbolicznych i próbach utrzymania tożsamości miejsca. Po trzecie, zjawisko to odzwierciedla szersze procesy społeczne, zwłaszcza postępującą sekularyzację, która uczyniła Holandię jednym z głównych ośrodków wypracowywania możliwości adaptacji obiektów sakralnych.

additional storeys required reinforcement of the foundations and load-bearing elements, ensuring structural stability while preserving the building's heritage values (The Website of the Transformation of Baumann Church in Rotterdam).

Conclusions

Although the architects expressed an intention to preserve the integrity of the former church, the building has lost much of its historical and cultural significance. Structural interventions – most notably the addition of two extra storeys employing contemporary materials – have blurred its original identity as a place of worship. Its present function as a residential complex neither reflects its religious origins nor acknowledges its past, thereby severing the symbolic connections to its former meaning. The historic spatial configuration and architectural features that once conveyed the atmosphere and identity of the church have, to a large extent, been erased.

The transformation of the presbytery is particularly consequential. Reconfigured to house a lift and staircase, this intervention undermined the importance of the space that once constituted the liturgical heart of the building. In its new role as housing, the structure no longer operates as a landmark or cultural point of reference within the street, the city, or the local community. Once open and accessible, it now functions as a closed entity, inaccessible to visitors and detached from its immediate context. The adaptive process has thus isolated the building from its historical framework and significantly diminished its former role as a unifying element of community life.

8. DISCUSSION

The analysis of three cases of church adaptation in the Netherlands – at Waalwijk, Arnhem, and Rotterdam – demonstrates the complexity of adapting religious architecture for residential use and the inherent tensions between heritage preservation and contemporary functional requirements. In each case, despite the partial preservation of the external solid of the building and selected architectural details, extensive interior modifications disrupted the original functional and symbolic order. In Arnhem, for instance, features such as stained-glass windows, baptismal fonts, and consecration crosses were preserved, yet stripped of their spiritual significance and reinterpreted primarily as aesthetic elements. In Rotterdam, the addition of new storeys and the replacement of stained-glass windows further undermined the building's authenticity and weakened its historical relationship to the surrounding context.

The adaptation of churches for housing has also curtailed their accessibility and diminished their role within local communities. Former spaces of gathering and worship have been transformed into private domains, thereby reducing their social and cultural relevance. At the same time, these projects underscore the persistent tension between conserving historic fabric and meeting the technical imperatives of contemporary construction, including accessibility, energy efficiency, and fire safety.

From this comparative analysis, several conclusions emerge. First, adaptive strategies vary widely in the scale of intervention – from the relative preservation of historical integrity in Waalwijk and Arnhem to the far-reaching functional transformations undertaken in Rotterdam. Second, the process inevitably requires negotiation between authenticity and utility, reflected in the selective retention of symbolic features and attempts to sustain a sense of place identity. Third, the phenomenon reflects broader societal processes, most notably the accelerating secularisation that has positioned the Netherlands as a leading context for experimenting with adaptive reuse of religious architecture.

9. PODSUMOWANIE

Adaptacja obiektów sakralnych do funkcji mieszkaniowych, pomimo związanych z tym ograniczeń, stanowi istotną szansę na zachowanie historycznych struktur w krajobrazie miejskim oraz przeciwdziała ich degradacji bądź całkowitej rozbiórce. Konieczne jest poszukiwanie kompromisu pomiędzy uwarunkowaniami konserwatorskimi a wymaganiami Kościoła jako instytucji, przy równoczesnym uwzględnieniu wartości kulturowych, sakralnych i społecznych związanych z budynkiem.

Wyzwanie to jest szczególnie złożone, gdyż ochrona dziedzictwa musi zostać pogodzona z wymogami nowych funkcji użytkowych. Jak podkreśla Cherchi (2015), dobre praktyki konserwatorskie powinny obejmować podejście holistyczne i transdyscyplinarne, które nie ogranicza się wyłącznie do zachowania wartości materialnych, lecz uwzględnia również wartości niematerialne – pamięć zbiorową, symbolikę i tożsamość lokalnych wspólnot. Dobre praktyki w adaptacji obiektów sakralnych do funkcji świeckich są szczególnie potrzebne i użyteczne nie tylko w Polsce, ale i w całej Europie, która mierzy się z problemem sekularyzacji i dekonsekracji budynków kościelnych. Zasady te powinny zakładać, że wszelkie ingerencje w strukturę obiektu pozostaną mobilne, odwracalne i nienaruszające jego integralności, co umożliwi ich przyszłe usunięcie bądź przekształcenie. Takie podejście gwarantuje, że kolejne pokolenia będą mogły tworzyć własną narrację i nadawać nową interpretację dziedzictwu.

Jak zauważa Nigel Walter (2021) w książce *Narrative Theory in Conservation*, projektując w obiektach zabytkowych, należy „w pełni zrozumieć historię napisaną do tej pory, napisać kreatywny rozdział w tym pokoleniu i pozostawić otwarte możliwości dla tych, którzy przyjdą po nas". Autor podkreśla konieczność rozumienia zmian przeszłych, odpowiedzialnego projektowania zmian współczesnych oraz przewidywania przyszłych. Oznacza to, że interwencje w strukturę obiektu powinny być zawsze odwracalne i nienaruszające jego konstrukcji, tak aby kolejne pokolenia miały możliwość kontynuowania historii budynku.

Skuteczna adaptacja nie tylko chroni materialną substancję obiektu, lecz także przywraca jego znaczenie w tkance współczesnego miasta i życiu wspólnoty. Jak podkreślają Lo Faro i Miceli (2019), dobrze przeprowadzona interwencja może promować wartości kulturowe, wspierać relacje społeczne i przynosić wymierne korzyści społecznościom lokalnym. W ten sposób budynki dawnego kultu, przekształcone w przestrzenie mieszkalne lub społeczne, mogą nadal pełnić rolę istotnych punktów odniesienia w krajobrazie kulturowym. W perspektywie długofalowej proces adaptacji może stanowić impuls do wypracowania nowych strategii konserwatorskich, obejmujących zarówno wymiar materialny, jak i niematerialny dziedzictwa kulturowego, w sposób integrujący ochronę substancji zabytkowej z potrzebami współczesnych użytkowników.

9. CONCLUSIONS

The transformation of religious buildings to residential use, while constrained by significant limitations, offers a valuable opportunity to safeguard historic structures within the urban fabric and to avert their deterioration or demolition. Such projects necessitate a careful balance between heritage conservation requirements and the institutional needs of the Church, while simultaneously addressing the cultural, spiritual, and social values embedded in the building.

This challenge is particularly complex, as heritage protection must be reconciled with the demands of new functional uses. As Cherchi (2015) observes, sound conservation practice requires a holistic, transdisciplinary approach that extends beyond the safeguarding of material fabric to encompass intangible values such as collective memory, symbolism, and the identity of local communities. Best practices in the adaptation of religious buildings to secular functions are urgently needed not only in Poland but across Europe, where secularisation and the widespread deconsecration of churches have become pressing concerns. Such practices should be guided by the principle that all interventions remain flexible, reversible, and non-intrusive to the integrity of the structure, thereby ensuring the possibility of future removal or transformation. In this way, subsequent generations are afforded the opportunity to construct their own narratives and reimagine the meanings of heritage.

As Nigel Walter (2021) argues in *Narrative Theory in Conservation*, designing within historic buildings requires "a full understanding of the story so far, the writing of a creative chapter in this generation, and leaving open possibilities for those who come after us". He underscores the need to interpret past transformations, design present interventions with responsibility, and anticipate future change. This perspective implies that any intervention should remain reversible and should not compromise the structural integrity of the building, thereby enabling future generations to continue the narrative of the site.

Successful adaptation not only preserves the material fabric of a building but also reinstates its relevance within the contemporary urban landscape and community life. As Lo Faro and Miceli (2019) note, well-conceived interventions can promote cultural values, strengthen social relations, and generate tangible benefits for local communities. In this sense, former places of worship, once converted into residential or community spaces, may continue to function as significant points of reference within the cultural landscape. In the longer term, adaptive reuse can serve as a catalyst for developing new conservation strategies that engage with both the tangible and intangible dimensions of cultural heritage, integrating the safeguarding of historic fabric with the needs of present-day users.

PRZYPISY KOŃCOWE/ENDNOTES

[1] Obiekt sakralny – miejsce, w którym stale i systematycznie zbierają się wierni danej religii (wyznania) dla wzięcia udziału w nabożeństwach i innych zorganizowanych formach uprawiania kultu religijnego.

[2] Obiekt kościelny to jeden z obiektów należących do kościelnych osób prawnych; obiekty kościelne co do zasady są „budynkami towarzyszącymi" obiektom sakralnym, przez które, na podstawie Ustawy z dnia 17 maja 1989 roku o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 2013 r., poz. 1169, z późn. zm.) rozumie się: „położone w sąsiedztwie obiektów sakralnych: budynki stanowiące mieszkanie proboszcza lub rektora i kancelarię parafialną lub kancelarię rektora (plebanię), budynki stanowiące mieszkanie wikariuszy (wikariatkę), budynki stanowiące mieszkanie pracowników świeckich parafii lub rektoratu (organistówkę), budynki punktu katechetycznego i budynki domu zakonnego związanego z duszpasterstwem w tym obiekcie sakralnym albo świadczeniem w nim pomocy".

[3] Dekonsekracja, ekssekracja (łac. *exsecratio*, „odświęcenie") – odświęcenie to termin kościelny określający sytuację, w której następuje utrata konsekracji kościoła

[1] A sacred building is a place where members of a particular religion or denomination regularly gather to take part in services and other organised forms of worship.

[2] Church building – a property belonging to a legal entity of the Church. Such buildings are generally classified as "ancillary structures" to sacred buildings, as defined in the Act of 17 May 1989 on the Relationship between the State and the Catholic Church in the Republic of Poland (Journal of Laws 2013, item 1169, as amended). According to the Act, these include structures located in the immediate vicinity of sacred buildings, such as: the residence of the parish priest or rector together with the parish or rector's office (rectory), residences for vicars (vicarages), housing for lay employees of the parish or rectorate (organist's houses), catechetical centers, and monastic houses associated with pastoral work in the sacred building or with providing assistance there.

[3] Deconsecration (also exsecration) (from the Latin ***exsecratio,*** 'removal of consecration'), is a canonical term denoting the loss of consecrated status of a church or of sacred objects, whether movable or immovable (e.g., altars,

lub rzeczy ruchomych i nieruchomych (ołtarza, naczyń liturgicznych) podczas aktu dekonsakracji przed adaptacją budynku kościelnego na funkcje świeckie lub też z powodu poważnego uszkodzenia lub zniszczenia.

[4] Laicyzacja – sekularyzacja (łac. *saecularis*, „świecki") – proces uwalniania się jednostek od wpływu religii i kościoła, upadek lub zanik religii, desakralizacja świata, odejście od religijnego rozumienia świata na rzecz logiczno-przyczynowego wyjaśnienia związków między zjawiskami. Społeczno-kulturowa transformacja, w której religia traci swoją dawną wiarygodność jako jedyny sens życia, nie znika ona w społeczeństwie, lecz zmienia swoje formy społeczne (Mariański, 2011, 57).

[5] Adaptacja (łac. *adaptatio*, „przystosowanie") proces odbudowy i przystosowania istniejących budynków do nowej funkcji lub dalszego użytkowania. Konserwator i profesor Jan Tajchman objaśnia, że „adaptacja (…) polega na przystosowaniu zabytkowej budowli do wymogów współczesnego życia odpowiednio do funkcji, jakie ma spełniać ten obiekt. Maksymalne zachowanie wszystkich walorów zabytkowych, a przede wszystkim: wartości artystycznych, charakterystycznego układu przestrzennego i zabytkowej substancji, przy wprowadzeniu w stopniu minimalnym nowych elementów, jest podstawowym warunkiem przeprowadzenia tego rodzaju prac" (Tajchman, 2014, 5).

[6] Dane statystyczne dotyczące praktyk religijnych oraz liczby adaptowanych obiektów sakralnych przedstawiono w rozdziale 6.

[7] Profanacja (łac. *profanatio*, „zbeszczelnienie", „znieważenie") – synonimy: zbezczeszczenie, świętokradztwo lub zniewaga świętości. Znieważenie świętej rzeczy ruchomej bądź nieruchomej, lub miejsca kultu religijnego, potraktowanie bez należnego szacunku rzeczy, wartości i symboli otoczonych czcią i znieważenie wartości powszechnie szanowanych i uznawanych. W chrześcijaństwie sprofanowanym miejscom lub przedmiotom trzeba przywrócić pierwotny charakter sakralny przez specjalny obrzęd pokutny (w katolicyzmie zw. rekoncyliacją).

liturgical vessels). This may occur through a formal act of deconsecration preceding the adaptation of a church building to secular functions, or as a consequence of severe damage or destruction.

[4] Secularization (also laicization) (from the Latin *saecularis*, 'worldly' or 'secular') denotes the process through which individuals become detached from the influence of religion and the Church. It encompasses the decline or disappearance of religious belief, the desacralization of the world, and the replacement of religious interpretations of reality with logical – causal explanations of relationships between phenomena. This process represents a broader socio-cultural transformation in which religion loses its former authority as the exclusive source of meaning in human life. Importantly, however, religion does not vanish from society; instead, it adapts and reemerges in new social forms (Mariański, 2011, 57).

[5] Adaptation (from the Latin *adaptatio*, 'adjustment') is understood as the process of reconstructing and modifying existing buildings for a new function or for their continued use. As conservator and professor Jan Tajchman (2014, 5) explains, adaptation "involves adjusting a historic structure to the requirements of contemporary life in accordance with the functions it is intended to serve. A fundamental condition of such work is the maximum preservation of all heritage values – above all, artistic qualities, characteristic spatial layouts, and the historic fabric – while limiting the introduction of new elements to the minimum necessary."

[6] Statistical data on religious practices and the number of adapted sacred buildings are presented in subsection 6.

[7] Profanation (from the Latin. *profanatio*, 'desecration', 'violation') – also referred to as desecration, sacrilege, or insult to the sacred – denotes the defilement of a sacred object, whether movable or immovable, or of a place of worship. It involves treating with disrespect those things, values, and symbols regarded as sacred, as well as denigrating values that are widely esteemed and acknowledged. In Christianity, profaned places or objects must be restored to their original sacred character through a special penitential rite, known in Catholicism as *reconciliation*.

BIBLIOGRAFIA/ REFERENCES

[1] Arno, M., 2023. *Adaptacja zabytkowych obiektów sakralnych na funkcje świeckie – na przykładzie wybranych realizacji zachodnioeuropejskich z wykorzystaniem metody narracyjnej*. Rozprawa doktorska. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.

[2] Cherchi, P.F., 2015. Adaptive Reuse of Abandoned Monumental Buildings as a Strategy for Urban Liveability. *Athens Journal of Architecture*, 1(4), pp. 253–270. https://doi.org/10.30958/aja.1-4-1.

[3] Coomans, T., ed., 2012. *Loci sacri: understanding sacred places*. Leuven: Leuven University Press.

[4] Dokument z Nara o autentyczności, 1994.

[5] Guidelines, 2019. [in:] *Dio non Abita più Qui? Dismissione di Luoghi di Culto e Gestione Integrate dei Beni Culturali Ecclesiastici/Doesn't God Dwell Here Anymore? Decommissioning Places of Worship and Integrated Management of Ecclesiastical Cultural Heritage*. Rzym: Editoriale Artemide, pp. 273–287.

[6] Eijk, W.J., 2022. *God is alive in Holland*. S.l.: Gracewing.

[7] Eliade, M., 2008. *Sacrum a profanum: o istocie sfery religijnej*. Warszawa: Aletheia.

[8] Grycel, J., 2017. Zamieszkać w przestrzeni sacrum. Problem adaptacji nieużytkowanych świątyń na cele mieszkaniowe. [in:] *Architektura kultur lokalnych pogranicza: Architektura miejsc kultu i pamięci w dialogu narodów i religii*, T. 3, pp. 67–76.

[9] Kadłuczka, A., 2018. *Ochrona dziedzictwa architektury i urbanistyki: doktryny, teoria, praktyka*. Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.

[10] Karta Ateńska, Ateny, 1931.

[11] Karta Wenecka, Wenecja, 1964.

[12] Karta z Burry. Karta Icomos Australia w sprawie miejsc o znaczeniu kulturowym (1979, poprawki 1981, 1988, 1999, 2013).

[13] Kodeks Prawa Kanonicznego z 1983 roku, 2008. Poznań: Pallottinum.

[14] Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy, 1985. Granada.

[15] Lanz, F., Pendlebury, J., 2022. Adaptive reuse: a critical review. *The Journal of Architecture*, 27(2–3), pp. 441–462. https://doi.org/10.1080/13602365.2022.2105381.

[16] Latham, D., 2000. *Creative re-use of buildings*. Shaftesbury, Dorset: Donhead.

[17] Lo Faro, A., Miceli, A., 2019. Sustainable Strategies for the Adaptive Reuse of Religious Heritage: A Social Opportunity. *Buildings*, 9(10), p. 211. https://doi.org/10.3390/buildings9100211.

[18] Mariański, J., 2011. Nowe formy religijności i duchowości we współczesnym świecie, [w:] *Miasto i sacrum,* A.M. Królikowska, M. Kowalewski (red). Kraków: Nomos.

[19] Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2021. *Kerkenvisies feiten en inzichten*. https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2021/01/01/kerkenvisies-feiten-en-inzichten [access:02.12.2024].

[20] Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2024. *Kerkenvisies feiten en inzichten 2*.https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2024/01/01/nieuw-de-kerkenvisie-feiten-en-inzichten-2 [access:02.12.2024].

[21] Niezabitowska, E.D., 2014. *Metody i techniki badawcze w architekturze*. Gliwice: Wydawnictwo Politechniki Śląskiej.

[22] Plevoets, B., Cleempoel, K. van, 2019. *Adaptive reuse of the built heritage: concepts and cases of an emerging discipline*. London New York: Routledge, Taylor & Francis Group.

[23] Reinstra, A., Strolenberg, F., eds, 2020. *Kerkgebouwen: 88 inspirerende voorbeelden van nieuw gebruik: van appartement tot zorgcomplex*. Wageningen: Blauwdruk.

[24] Sowińska-Heim, J., 2018. *Transformacje i redefinicje: adaptacja dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji a zachowanie ciągłości historycznej miejsca*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

[25] Stone, S., 2019. *UnDoing Buildings: Adaptive Reuse and Cultural Memory*. New York: Routledge.

[26] Tajchman, J., 2014. *Standardy w zakresie projektowania, realizacji i nadzorów prac konserwatorskich dotyczących zabytków architektury i budownictwa*. Warszawa; Toruń: Narodowy Instytut Dziedzictwa.

[27] Ustawa z dnia 17 maja 1989 roku o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 2013 r., poz. 1169, z późn. zm.).

[28] Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r.– Prawo budowlane, 1994.

[29] Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, 2003.

[30] Walter, N., 2021. *Narrative theory in conservation: change and living buildings*. S.l.: Routledge.

[31] Wesselink, H.E., 2018. *Een sterke toren in het midden der stad: Verleden, heden en toekomst van bedreigde Nederlandse kerkgebouwen*. PhD thesis. Amsterdam: Vrije Universiteit. https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/58753565/complete+dissertation.pdf.

[32] Wierzbicka, A.M., Arno, M., 2022. Adaptation of places of worship to secular functions with the use of narrative method as a tool to preserve religious heritage. *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, 10(4), pp. 63–77. https://doi.org/10.46284/mkd.2021.10.4.5.

[33] Wong, L., 2023. *Adaptive reuse in architecture: a typological index*. Basel: Birkhäuser.

[34] Zasady analizy, konserwacji i strukturalnej restauracji dziedzictwa architektonicznego, Victoria Falls, 2003.

[35] **Online sources:**

[36] Ravasi, G., 2018. Co zrobić z nieużywanym kościołem? Watykan opublikował instrukcję, „Gość.pl". https://www.gosc.pl/doc/5224836.Co-zrobic-z-nieuzywanym-kosciolem-Watykan-opublikowal-instrukcje [access: 18.09.2022].

[37] The Website of the History of the Church Our Lady of the Immaculate Conception in Arnhem. https://reliwiki.nl/index.php/Arnhem,_Van_Slichtenhorststraat_36_-_O.L._Vrouw_Onbevlekt_Ontvangen_(1911_-_1995) [access: 28.10.2024].

[38] The Website of Transformation of Baumann Church in Rotterdam. https://www.rotterdamarchitectuurprijs.nl/plugins/files/download.php?file=rap-hoyt-baumannkerk-low-resolution.pdf [access: 28.10.2024].

[39] Website of Cultural Heritage Agency of the Netherlands. Roman Catholic Church of the Immaculate Conception of Blessed Virgin Mary in Waalwijk. https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/rce-mediabank/detail/061737b7-bab9-a9cb-e0cd-89e3ec7bcb23/media/2add206e-65b3-c206-9825-3b956b8e5def [access: 24.10.2024].

[40] Website of the History of the church of Our Lady of Perpetual Help in Rotterdam. https://reliwiki.nl/index.php/Rotterdam,_Burgemeester_Baumannlaan_171_-_O.L._Vrouw_van_Altijddurende_Bijstand_(1953_-_2019) [access: 24.10.2024].

[41] Website of the History of the Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Waalwijk. https://reliwiki.nl/index.php/Waalwijk,_Pastoor_van_Kesselhof_18__Maria_Onbevlekt_Ontvangen [access: 21.10.2024].